

URARTU KRALLIĞI'NIN KUZEY YAYILIMI VE QULHA ÜLKESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI*

KEMALETTİN KÖROĞLU**

Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran dahil olmak üzere geniş bir alana yayılmış olan Urartu kalıntıları, bazı coğrafi birimlerde daha yoğun olarak karşımıza çıkmakta, bazı bölgelerde ise daha az çağdaş malzeme ile temsil edilmektedir. Sınır bölgeleri bir yana bırakılırsa, merkezi Van bölgesi ile Urartu yapılaşmasının çok sayıda merkez ile temsil edildiği batıda Elazığ, güneydoğuda Urmiye Gölü ve kuzeydoğuda da Sevan Gölü arasında kalan alanlarda bile önemli boşlukların bulunduğu görülmektedir. Aynı durumun Van Gölü havzasının kuzey ve kuzeybatısında yer alan Ağrı ve Erzurum için de geçerli olduğu söylenebilir. Bu tablonun ortaya çıkışında kazı ve yüzey araştırması eksikliğinin de önemli payı olduğu bilinmektedir. Aras Nehri'nin kuzeyinde, Arpaçay'ın batısındaki Kars ve Ardahan'da ise durum biraz karmaşıktır. Urartuların bu yönde Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar çıktıkları bilinmekle birlikte, aşağıda değineceğimiz üzere bölgede saptanan izleri son derece azdır.

Günümüze kadar Çıldır/ Taşkoprü ve yeni bulunan Hanak/ Ortakent yazıtı temelinde Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı konusundaki tartışmalara dahil edilen Ardahan bölgesinin arkeolojik açıdan durumu oldukça belirsizdir. Urartu yazıtlarındaki Qulha ülkesinin lokalizasyonu dolayısıyla gündeme giren Aşağı Çoruh Vadisi (eski Kolkhis bölgesi) ise daha büyük bir problem olarak karşımıza çıkar. Çünkü oldukça farklı bir coğrafya ve yaşam biçiminin egemen olduğu bu alanda Urartu ile ilişkili hiçbir buluntu belgelenememiştir (Res. 17).

Bu çalışmada, 1995 - 1997 yılları arasında Artvin ve Ardahan illerinde yaptığımız yüzey araştırmasında saptanan buluntular ışığında (Res. 1),

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığı'nın desteğiyle "Anadolu-Kafkasya İlişkileri" başlıklı proje (no: 1995 Sosyal 2) çerçevesinde, 1995-1997 yıllarında Artvin ve Ardahan illerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmasının bulguları temel alınarak geliştirilmiştir.

** Yard. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı 81040 Göztepe-İstanbul.

Allahuekber Dağlarının kuzeyindeki Göle, Hanak ve Ardahan yayla ovasından oluşan Kura Nehri'nin kaynak bölgesinin Urartular tarafından ne şekilde değerlendirildiği sorgulanacaktır. Ayrıca Çoruh Vadisi'nin kuşku durumu da yeni veriler ışığında tartışılacaktır. Bu bağlamda, Urartu yazıtlarında adı geçen Diauehe ülkesi kentlerinin bu vadi ile ilişkisi; Qulha'nın ise Antik Grek ve Romalı yazarların söz ettiği Kolkhis ile eşlenip eşlenemeyeceği gibi konular, Urartu Krallığı'nın kuzey yayılımı kapsamında ele alınacaktır.

KUZEYE İLK SEFERLER

Yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Urartu Krallığı'nın kuzeye ilgisi daha kuruluş döneminde başlamıştır. Patnos/ Aznavurtepe'de bulunan yazıtlar, tapınak ve diğer kalıntılar¹ bu bölgenin İşpuini (M.Ö. 830-810) döneminde Urartu ülkesinin bir parçası haline getirildiğini göstermektedir.

İşpuini ve Minua adlarının beraber anıldığı IX. yüzyıl sonlarına tarihlenen Eski Van şehrinde bulunmuş bir kitabe², Kasımoğlu Steli³ ve Ağrı ili Eleşkirt ilçesi yakınındaki Toprakkale'de ele geçirilen yazıt⁴, Patnos bölgesinden daha kuzeye yapılan bir seferden söz ederler. Her üç yazıtta da Witeru(he), Luşa ve Katarza adlı kabilelere karşı kazanılan başarılar anlatılmaktadır. Seferin son noktası "Anaşe kentine kadar ilerlediler" veya "Anaşe kentine girdiler" ifadeleri ile belirtilmektedir. Bu olayı anlatan yazıtlardan birinin Eleşkirt yakınlarında bulunmuş olması, Anaşe kentünün ve söz konusu kabilelerin bölge ile ilişkilendirilmesi için haklı bir gerekçe oluşturmuştur⁵.

Anlaşıldığı kadarıyla Urartu orduları IX. yüzyılın sonlarında, Van bölgesinden kuzeye çıkışta, Aladağlar'dan sonra ikinci engel olan Aras Güneyi Dağları'na ve belki Aras Vadisi'ne kadar uzanmışlardır. Bu üç yazıtta adı anılan Etiuhe (Etiune) ülkesinin konumu ise açık değildir. Daha sonra Minua, I. Argışti ve II. Sarduri yazıtlarında da karşımıza çıkan bu ülke veya coğrafi bölge, Aras Vadisi ve kuzeyine, Sarıkamış ile Sevan Gölü'nün güneybatısı arasına lokalize edilmektedir (Res. 17)⁶.

¹ Balkan 1960, s. 133 vd.

² UKN no: 20.

³ UKN no: 21.

⁴ UKN no: 23.

⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 8; ayrıca bkz. harita; Burney (1966, s. 61 vd) Urartuların bu dönemde Aras Vadisi'ne doğru ilerlediklerini fakat kuzeybatıya Erzurum'a gittiklerini gösteren bir bulgunun olmadığını belirtir.

⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 35; Barnett (1982, s. 340) ise adları geçen üç topluluğun Etiuhe ülkesini oluşturduklarını söylemektedir.

KRAL MİNUA VE DİAUEHE ÜLKESİ

İşpuini'den sonra tahta çıkan oğlu Minua (M.Ö. 810-780) döneminde kuzeydeki eylemlerin gelişerek devam ettiği anlaşılmaktadır. Yazılı belgelere göre bu yöndeki seferler ağırlıklı olarak Diauehe ve Erekuia adlı ülkeler üzerine yapılmıştır. Diauehe seferi Erzurum'un doğusunda, Horasan'ın güneyinde bulunan Yazılıtaş ve Sarıkamış'ın 35 km güneybatısında, Kars - Erzurum yolu üzerindeki Süngütaş⁷ yazıtında anlatılmaktadır. Bunlardan bütün olarak okunabilen Yazılıtaş hem bölgenin tarihi coğrafyası hem de Urartu'nun kuzey yayılımı açısından oldukça önemli sayılabilecek bilgiler verir:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü bir ülke olan Diauehe'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Minua der ki: Diauehe ülkesini ele geçirdim. Kralı şehir Şaşılı'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetin(ele) ülkesine, Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini... Minua derki: Diauehe'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklar(ıma) kapandı, önümde secde etti. Merhamet (?) gösterdim (?). Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı(?). Minua der ki: ... Oradan iki kral, (yani) Baltu(lhe) boyunun ülkesininki ve Haldiriü şehrinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Minua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini, ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler"⁸...

Urartu ordularının hedeflediği Diauehe ülkesinin sınırları ve bu seferle bağlantılı olarak adları anılan başkent Şaşılı ile Şeşetin(ele), Zua, Utuha, Baltu(lhe) ve Haldiriü gibi diğer kent ve ülkelerin konumu ve lokalizasyonu oldukça tartışmalıdır. Dolayısıyla bu sefer sırasında ulaşılan kuzeydeki en son nokta konusunda da farklı öneriler bulunmaktadır.

⁷ UKN no: 37; Yazılıtaş'ta anlatılan Diauehe seferi ile ilişkili olaydan söz ettiği anlaşılan Süngütaş yazıtında yalnızca Şaşılı kentinin yenildiği ve yazıt dikirildiği kaydedilmiştir.

⁸ UKN no: 36.

Urartu krallarından Minua ve I. Arğişti⁹ yazıtlarında Diauehe olarak geçen ülke adı, Assur kayıtlarındaki Daieni ile eşlenerek, Fırat'ın kaynak bölgesi ve Erzurum'dan kuzeye doğru Çoruh Vadisi'ne kadar olan alana lokalize edilmektedir¹⁰. Yazılıtaş'ın hem ifadeleri hem de bulunduğu yer, Diauehe ülkesinin Aras Güneyi Dağlarının kuzeyinde, Erzurum çevresinde olabileceğine işaret etmektedir. Eğer Urartu ve Assur yazıtlarında geçen bu iki isim gerçekten aynı ise¹¹, Assur krallarından I. Tiglat-Pileser'in Malazgirt'in batısında Murat Vadisi'nde diktiği Yoncalı yazıtında¹² Daiaeni'nin sınırına kadar geldiğini belirtmesi, bu ülkenin güneyde Bingöl Dağı ve hatta Murat Vadisi'ne kadar uzadığı konusunda bir gösterge olabilir¹³. Minua'nın sefer yolu ve Yazılıtaş'ın konumu dikkate alınarak söz konusu ülkenin Erzurum'un doğusundaki Pasinler Ovası'nı da kapsadığı önerilmektedir¹⁴. Yazılı belgeler ülkenin batı ve kuzey sınırı konusunu ise bütünüyle açık bırakırlar. Buna karşılık tarihi coğrafya denemelerinde Diauehe ülkesinin kuzeyde Çoruh Vadisi'nin içlerine doğru genişlediği belirtilmektedir¹⁵. Bu doğrultuda Diauehe ülkesi ile ilişkili olarak adı anılan Şeşetin(ele) kenti de yalnızca isim benzerliğine dayanılarak, Erzurum'a 240 km uzaklıkta, Çoruh'un kollarından Berta Suyu'nun kaynak bölgesinde yer alan Şavşat ile eşitlenmektedir¹⁶.

Modern fiziki bir haritaya bakılırsa, Erzurum bölgesinden Antik Çağ'da Kolkhis olarak adlandırılan Aşağı Çoruh ve Karadeniz bölgesine ulaşmada Çoruh ve kolları üzerinden geçen günümüzdeki hattın eskiden de kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ancak Erzurum'dan kuzeye doğru Tortum Çayı, Çoruh ve Berta Suyu Vadisi boyunca ilerleyerek Şavşat'a ulaşan yaklaşık 240 km uzunluğundaki bu yol üzerinde, Tortum ilçesi dışında önemli hiçbir yerleşim yeri yoktur. Buna ek olarak çoğu bölümde "V" biçimindeki kayalık vadi tabanı, günümüzün modern imkanlarıyla bile yol geçirmek için oldukça zordur. Urartu ordusunun bir sefer sırasında günlük ortalama 20-25 km yol aldığı varsayıldığında, Erzurum - Şavşat arasındaki yol ile gidip dönmek için

⁹ UKN no: 127-128.

¹⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25 vd.

¹¹ Aynı olabilecekleri konusundaki görüşler için bkz. Burney 1966, s. 58. Slattery 1987, s. 14 vd.

¹² ARAB I no: 270.

¹³ Barnett 1982, s. 330 vd; Ayrıntılı tartışma için bkz. Russell 1984, s. 185 vd.

¹⁴ Burney-Lang 1971, s. 136.

¹⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 25 vd; Yalnızca Burney-Lang, (1971, s. 137) bu sınırların Gürcistan'a kadar uzamayacağını vurgulamaktadır.

¹⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 81.

20 günden çok zaman harcamış olması gerekirdi. Bunun zorlukları ve Urartu'nun beklentileri ile ne kadar uyduğu aşağıda tekrar ele alınacaktır. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki, Şeşetün(ele)'nin lokalizasyonu için bir yer aranıyorsa, kuzeye yönelen seferlerle ilişkili Urartu yazıtlarının bir sıra halinde dizildiği Pasinler - Horasan - Sarıkamış yolu çevresi düşünülmelidir. Diauehe seferinden söz eden Süngütaş yazıtının da bu yol üzerinde olması, daha sonra aynı bölgede yazıt diken I. Arğişti ve II. Sarduri gibi, Minua'nın da ilk seferinde Çoruh Vadisi'ne değil, yazıtların bulunduğu Sarıkamış üzerinden Kars bölgesine ilerlediğini göstermektedir (Res. 17).

Minua dönemine ilişkin Pasinler (Hasankale)¹⁷, Delibaba¹⁸ ve Eleşkirt yakınlarındaki Pirabat'ta¹⁹ bulunan yazıtlarda, söz konusu merkezlerde kale yapıldığından söz edilmesi, Ağrı - Eleşkirt - Horasan - Pasinler - Erzurum yolunun, yani Diauehe ve Aras Vadisi'ne ulaşımın güvenli hale getirilme çabasıyla açıklanabilir. Ancak Yazılıtaş'ın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Minua döneminde Diauehe bölgesi vergi ödemesi koşulu ile eski yöneticisine bırakılmıştır.

Erzurum bölgesinden sonra Minua dönemindeki ikinci hedefin Erekuva olarak adlandırılan İğdır Ovası²⁰ olduğu anlaşılmaktadır. İğdır'da Aras Nehri'nin güneyinde Taşburun yakınlarındaki Çölegert²¹ ve Başbulak'ta²² bulunan yazıtlar ve diğer kalıntılar²³ söz konusu bölge ile merkez arasında daha sıkı bağlar kurulduğunu göstermektedir. Fethedilen bölgede hem Haldi Kapıları hem de Menuahinili adlı bir kale yapıldığının bildirilmesi bunu kanıtlar²⁴. Ancak günümüze kadar, Aras Vadisi'nde, özellikle İğdır ile Erzurum arasındaki Kağızman çevresinde herhangi bir Urartu kalıntısının belgelene-memiş oluşu, eğer araştırmaların eksikliğinden kaynaklanmıyorsa, Urartu denetimi açısından ilginç bir görüntü oluşturmaktadır.

¹⁷ UKN no: 69.

¹⁸ UKN no: 68.

¹⁹ Dinçol 1989, s. 137 vd; Pirabat'tan Erzurum Müzesi'ne taşınan diğer yazıtlar için bkz. Payne 1996, s. 415-423.

²⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 31.

²¹ UKN no: 30-31.

²² UKN no: 70.

²³ Kleiss-Hauptmann 1976, no: 49, 58-60; Barnet 1963, s. 153 vd.

²⁴ Erekuva ülkesine düzenlenen seferlerle ilişkili diğer yazıtlar için bkz. UKN no: 32-33 (Karatavuk); UKN no: 34-35; Dinçol-Kavaklı 1978, s. 30 vd. (Muradiye); UKN no: 38 (Muradiye Yalındüz köyü); Dinçol 1976, s. 19 vd (Muradiye Uluşar Kalesi).

I. ARGİŞTİ'NİN KUZEY SEFERLERİ

Minua'dan sonra Urartu tahtına geçen oğlu I. Argiştı (M.Ö 780-756) zamanında kuzey bölgelerine özel bir önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde Urartu Krallığı Sevan Gölü ile Aras Nehri arasındaki bölgede güçlü yönetim merkezleri kurmuş ve ordular ulaşabilecekleri en uzak noktalara seferler düzenleyerek steller dikmişlerdir. Gerçekten de Kafkasya'nın eteğine doğru yapılan seferlerin işareti olarak dikilen yazıtlardan, Leninakan yakınındaki Kanlıca (Marmaşen)²⁵ ve Hanak/ Ortakent²⁶ yazıtı gibi en kuzeydekiler I. Argiştı dönemine aittir (Res. 1, 17).

Dönemin bütün seferlerinin özetlendiği "Horhor Yazıtları" denen I. Argiştı yıllığı ve bunun kopyaları olan Eski Van kentinde bulunmuş stel parçaları, üzerinde çalıştığımız bölgeye en az üç seferin yapıldığını bildirirler. Bu yazıtlarda geçen kent ve ülke yerlerinin çoğu zaman kuşkululu ve belirsiz olması, sefer kayıtlarını ve burada çizilen resmi tam anlamamızı güçleştirmektedir. Ancak Urartulu yazıcıların merkezde kaydettikleri, krallığın bu en uzun yazıtları yanında, bizzat sefer sırasında ulaşılan bölgede bırakıkları daha küçük kayıtlar ile yeni arkeolojik bulgular genel bir tanım yapmamıza yardımcı olmaktadır.

I. Argiştı'nin yıllığına göre ikinci, ondördüncü ve muhtemelen son yıllarına ait olan bir seferi, üzerinde çalıştığımız bölgeye yöneliktir. Babası Minua döneminde vergiye bağlanan Diauehe Krallığı ve bu ülkenin kuzeydoğusuna yönelen ikinci yıl seferi şu şekilde anlatılmaktadır:

"... Argiştı der ki: Egemen olan tanrı Haldi'ye, tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivini'ye, onların ilahi büyüklüğünden yardım istediğim için yalvardım. Aynı yıl içinde yine savaşçılar topladım ve Diauehe ülkesine ve Diauehe'nin kralı Mannudubi'ye karşı sefere çıktım. Şeriaze ülkesini ele geçirdim, şehirleri yakıtım, kaleleri yerle bir ettim. Pute şehrinin güneyindeki (?), Biani ülkesine ve Huşa ülkesine kadar ilerledim (?). Tariu bölgesini (?) bıraktım. Zabahae ülkesine karşı sefere çıktım ve Zabahae ülkesini ele geçirdim şili. Uzinabitarna şehrine ve Büyük Sirimu Dağı'na kadar ilerledim. İga(ne) ülkesinin Maqaltu şehrinin bölgesini bıraktım. Eriahe ülkesine vardım. Apuni ülkesine karşı sefere çıktım. Ureiu şehrini ve krali Witeru(he) şehrini ele geçirdim. 19.255 delikanlı, 10.140 canlı savaşçı, 23.280 kadın olmak üzere top-

²⁵ UKN no: 133; Kleiss-Hauptmann 1976, s. 25.

²⁶ Dinçol 1992, s. 109 vd.

*lam 52.675 kişi, (o) yıl(ın esir sayısıdır). Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı götürdüm. 1.104 at, 35.015 büyük baş hayvan ve 100 bin X onbin 1.829 küçük baş hayvan sürdürdüm. Argıştı der ki: Tanrı Haldi uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım*²⁷.

Seferin öncelikli hedefinin, Minua döneminde olduğu gibi Diauehe Krallığı, yani Erzurum bölgesi olduğu görülmektedir. Nitekim bu ülkeye giden yol üzerindeki Pirabat'ta Minua'nın kilerle birlikte kral Argıştı'ye ait olan yazıtlar da bulunmuştur²⁸. Buradan ilerleyişini sürdüren Urartu orduları Şeriaze adlı bir ülkeyi aldıktan sonra, birbiriyle ilişkisi olduğu anlaşılan Pute, Bia, Huşa ve Tariu adlı ülkelere kadar ilerlemiştir. Yazıtın Surb Sahak Kilisesi duvarında bulunan versiyonunda, bu isimlerin yanında Diauehe ülkesinin Şaşılı ve Zua adlı iki kenti²⁹; aşağıda tam metnini verdiğimiz Ortakent yazıtında ise Aşqalaşi adlı bir ülkeden daha söz edilir.

Urartu'nun en kuzeyindeki Ortakent yazıtı bulununcaya kadar (Res. 2-4), adları Diauehe'den sonra anılan Bia, Huşa, Tariu ve Aşqalaşi ülkeleri, Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesindeki Taşkoprü yazıtı (Res. 5) dikkate alınarak, Erzurum ile göl arasındaki bölgeye lokalize edilmekteydi³⁰. Ancak 1992 yılında yayınlanan yeni yazıtın konumu, bu ülkeler için önerilen bölgenin gerçekte daha kuzeyde olması gerektiğini göstermektedir. Çünkü Ortakent yazıtında da Diauehe ülkesine karşı yapılan sefer bağlamında Tariu ülkesi ele geçirildikten sonra Huşa, Bia ve Aşqalaşi ülkesine kadar gidildiği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda yazıtı keşfeden Dinçol, Tariu'yu Hanak/Ortakent'e; Huşa, Aşqalaşi ve Bia ülkelerini ise yazıtın çevresindeki bölgeye lokalize etmiştir³¹.

Daha ileri bir tanımlama yapmak gerekirse Tariu dışındaki Huşa, Bia ve Aşqalaşi adlı üç ülke, Urartu ordularının geliş yönü dikkate alınarak Çıldır Gölü'nün kuzey ve kuzeybausunda, Yalnızçam Dağlarının doğusundaki, Kura Nehri ve kollarının suladığı, dağ yükseltileri ile birbirinden ayrılan Ardahan, Hanak ve Kurtkale gibi coğrafi birimlere yerleştirilebilir. Ancak yazılı belgeler bunların bölgeye hangi sıra ile dağıldıkları konusunda bir ipucu vermez.

²⁷ UKN no: 127 I.

²⁸ Payne 1996, s. 415 vd.

²⁹ UKN no: 128 B I.

³⁰ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 22, 41, 64, 84.

³¹ Dinçol 1992, s. 109 vd; Hanak yazıtında söz konusu yerlerin dışında Ahuriya adlı bir kentten daha söz edilmektedir.

Yalnızca Huşa ülkesi, II. Sarduri dönemi yazıtlarının verdiği ipuçlarına göre Qulha ile ilişkili olabilir ve aşağıda bu ülkenin lokalizasyonu çerçevesinde yeniden ele alınacaktır.

Horhor Yazıtı'nda Tariu, Bia, Huşa ülkelerine yapılan sefer sonrasında gidilen yerleri ve seferin izlediği yolu anlamada ise güçlük daha da artmaktadır. Burada adları sıralanan Zabahae, Uzinabitarna, Sirimu, İga(ne), Maqaltu, Eriahe, Apune, Ureiu ve Witeru(he) adlı ülke, kent ve dağların bulunduğu alan, seferin hedefi ve bölgede bırakılan yazıtlar dikkate alınarak ancak genel anlamda belirlenebilir. Eski Van kentindeki stelde bu isimlere eklenen Didi, Qada, Etiune, Luşa, Katarza ve Guluta(he)³² gibi ülke ve kentler de göz önüne alınırsa seferin oldukça geniş bir bölgeyi etkilediği anlaşılmaktadır.

Bu isimlerden İga(ne) ülkesi ve Maqaltu kenti, II. Sarduri dönemine ilişkin Taşkoprü³³ yazıtında da görülmesi nedeniyle, yazıtın bulunduğu Çıldır Gölü bölgesine yerleştirilmektedir³⁴. Luşa, Katarza ve Witeru(he) adlı boyların Aras Güneyi Dağları çevresinde yaşadığına değinmiştik. Etiuhe/ne ve Eriahe gibi ülkeler ise bizim üzerinde tartıştığımız alanın bir kısmını da içine almakla birlikte daha çok doğuya doğru uzamaktadır (Res. 17)³⁵. Genel olarak buradaki yer adları Barnett'e göre, doğuda Sevan Gölü'nün güney batısına, batıda ise Erzurum ve Çoruh Vadisi'ne, kuzeyde de Çıldır Gölü'ne kadar uzayan bir alanı kapsamaktadır³⁶. Böylece Urartu Krallığı'nın kuzeyde bıraktığı bütün izler ve ilişkili bölgeler bu tanımın içine alınmıştır. Ancak kentlerin yerinin çoğunlukla, Zabahae = Djavakh örneğinde olduğu gibi yalnızca isimler arasındaki ses benzerliğine dayandırılmış olması, bazı noktadaki kuşkuları ortadan kaldırmamaktadır.

Anlaşıldığına göre I. Arğişti ikinci yılında, babası döneminde olduğu gibi Diauehe Krallığı üzerine giderken, krallığın başlangıcından bu yana denetim altına alınamayan Aras Güneyi Dağları bölgesindeki Luşa, Katarza ve Witeru(he) boyları ile kuzey ve kuzeydoğusundaki geniş Etiune ülkesini yağmalamıştır. Yine Etiune seferinden söz eden Sarıkamış yazıtının³⁷ konu-

³² UKN no: 128.

³³ UKN no: 159.

³⁴ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 54.

³⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 30 (Eriahe=modern Leninakan).

³⁶ Barnett 1982, s. 344.

³⁷ UKN no: 130.

mundan hareketle Urartu ordusunun Aras Vadisi'nden kuzey ve kuzeydoğuya Erzurum - Pasinler - Horasan - Sarıkamış - Kars yolunu kullanarak gittiği söylenebilir³⁸. Kars bölgesinden kuzeye doğru çıkışta, Urartu için bu yönde üçüncü engel olarak tanımlanabilecek Allahuekber, Kısır ve Akbaba Dağlarının oluşturduğu sıranın, İga(ne) ülkesinin bulunduğu Çaldır Gölü bölgesinden aşıldığı anlaşılmaktadır.

I. Argiştı yıllığının yukarıda verdiğimiz ikinci yılına ayrılan bölümü ile ülkenin en kuzeyindeki Hanak/ Ortakent yazıtında söz edilen kentlerin bir kısmı çakışmakla birlikte³⁹, içerikteki farklılıklar nedeniyle, bu iki yazıtın aynı seferden söz edip etmediği konusu belirsizdir. Çünkü Horhor yazıtında Tariu ülkesinin adı geçmekle birlikte kentin kesin olarak alındığı bile belirlenmezken, Ortakent yazıtının başında, aşağıda görüleceği üzere iki kez Tariu adı adeta hareketin amacı ve hedefi olarak öne çıkarılmaktadır:

"Tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu ülkesini ele geçirdi ve ...ele geçirdi. Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. ...Minua oğlu Argiştı sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argiştı der ki: Tariu ülkesini ele geçirdim. ...Huşa ülkesine kadar ve Bia ülkesine kadar ilerledim. Aşqalaşi ülkesine gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argiştı der ki: Diauehe ülkesinin kralı önümde göründü ve haraç verdi (?). Ahuria şehri ...dışarıya attım. ...Qu[Juni şehrini ...Orada 72.080 besili büyük baş hayvan, 7.000 ...11 ...Kimilerini öldürdüm, kimilerini (de) canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim. 50 şehir yakıtım. Minua oğlu Argiştı, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Her kim bu yazıtı tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera onu güneş ışığından yoksun etsinler."⁴⁰

Buradaki içeriğe uygun bir durum I. Argiştı yıllığının ondördüncü yılına ilişkin bölümünde de karşımıza çıkmaktadır⁴¹. Söz konusu yıl olayları anlatılırken Ortakent yazıtının kurgusuna yakın biçimde iki kez Tariu adı anılmakta; burası alındıktan sonra da bölgede 11 kale ile pek çok yapının yıkıldığı vurgulanmaktadır. Ayrıca ilginç bir biçimde bu sefer sırasında Tariu ülkesinde bir de yazıt diktirildiği belirtilmektedir. Hem ifadelerdeki benzerlik ve hem de bir yazıt diktirildiğinden söz edilmesi, kanımızca Ortakent yazıtı ile ondördüncü yıl seferi arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir.

³⁸ Bu yazıtta ayrıca Urartu'nun en kuzeyindeki Hanak yazıtında da adı geçen ve dolayısıyla bu yol bölgesi üzerinde olduğu anlaşılan Ahuria(ne) ile Aştı adlı iki şehirden daha söz edilir: krş. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 4, 14.

³⁹ Salvini (1995, s. 56 vd) Hanak yazıtını ikinci yıla yerleştirmektedir.

⁴⁰ Dinçol 1992, s. 109 vd.

⁴¹ UKN no: 127.

Eski Van kentinde bulunan yazıtta göre I. Arğişti son yıllarında kuzeye Diauehe Krallığı üzerine bir sefer daha gerçekleştirmiştir⁴².

I. Arğişti, tartıştığımız üç seferi dışında, kuzeydeki eylemlerini daha çok Arpaçay'ın doğusuna Aras Nehri'nin kuzeyine kaydırmış gözükmektedir. Krallığının üçüncü yılında Etiune ülkesi yağmalanmış, beşinci yıl ise söz konusu alanda bu kez dini ve idari anlamda yönetim merkezi niteliğindeki Erebuti (Arin-Berd) kenti kurulmuştur⁴³. Onbirinci yıldan itibaren de yine önemli bir idari merkez olan Arğiştihinili (Armavir-Blur) kentinin ve su kanallarının inşasına başlanmış ve Urartu Krallığı bu bölgeye iyice yerleşmiştir⁴⁴.

II. SARDURİ VE QULHA ÜLKESİ

Arğişti'nin yerine geçen oğlu II. Sarduri'nin (M.Ö. 756-730) Van Kalesi'nde "Analıkız" olarak bilinen alanda ve sonradan Surp Pogos Kilisesi duvarına konmuş bir stel üzerinde bulunan yıllıkları babasınınki kadar düzenli değildir. Bundan dolayı da olayların sıralaması ve tarihleri konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Genel olarak II. Sarduri döneminde de Urartu Krallığı'nın kuzey politikası I. Arğişti'nin çizgisinde devam etmiş ve bu doğrultuda Aras Vadisi'nin kuzey ve kuzeydoğusundaki Diauehe, İga(ne), Abiliane, Etiune ve Eriahe bölgeleri üzerindeki baskı artırılmıştır. Yağmalanan ülkeler listesine bu dönemde eklenen Qulha üzerine ise iki sefer düzenlenmiştir.

⁴² UKN no: 128 A I; Bu sefer sırasında ilk kez adı anılan Abnuluva (bkz. Diakonoff-Kashkai 1981, s. 2) adlı ülke üzerine de gidilmiştir. Ancak yazıtta bölgenin tarihi coğrafyasına katkıda bulunacak önemli bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Erzurum Müzesi'nde bulunan ve henüz yayınlanmamış (Bilgi için bkz. Payne 1993) Hamamköy'den bir depo yazıtı ise kralın bölgede kalıcı faaliyetlerde de bulunduğunu göstermektedir.

⁴³ UKN no: 127; yazıtın ifadesine göre Hate ve Şupa(ne) ülkelerinden getirilen 6600 esir de buraya yerleştirilmiştir.

⁴⁴ UKN no: 127, 128 B 2; 142; I. Arğişti'nin Aras Vadisi ve çevresindeki verimli ovaya yerleşikten sonra iyice kuzeye seferler yaptığı görülmektedir. Horhor yıllığının onüçüncü yıla ayrılan bölümünde yine Etiuhe, Eriahe, Katarza ve Witeruhe ülkelerine yapılan bir sefer sonrası İşqugulu ülkesine kadar ilerlediğinden söz etmektedir. Aras Nehri'nin kollarından Arpaçay'ın doğusundan kuzeye yönelen seferin son bulunduğu bölge muhtemelen Kanlıca yazıtı ile işaretlenen alandır. Leninakan'ın 8 km kuzeyinde Kanlıca köyünde bulunan söz konusu yazıtta aynı şekilde Eriahe ve İşqugulu adları geçmektedir. İşqugulu, İskit adı ile de eşlenmektedir (Tarhan 1984, s. 111 not 10). Bölgedeki Urartu kahınları konusunda genel bir değerlendirme için bkz. Kleiss 1992, s. 91 vd; Smith 1999, s. 45 vd.

II. Sarduri kuzeye ilk seferini krallığının başlangıcında, çağdaşı Assur kralı Assur-nerari (M.Ö. 754-745) ile karşılaştığı yıl gerçekleştirir. Surp Pogos Kilisesi'nde bulunan yazıtta göre bu yıl Sevan Gölü'nün güneybatısına yerleştirilen Weliku ülkesinin⁴⁵ kralı Maruni üzerine gitmiştir⁴⁶. Seferin Kars üzerinden geçtiği varsayılarak yazıtta söz edilen kentler Ani ile Kağızman arasındaki bölgeye de yerleştirilir⁴⁷. II. Sarduri yıllıklarında Qulha seferi öncesine yerleştirilen, genel olarak kuzey bölgelerini de kapsamakla birlikte tartıştığımız konuda fazla bulgu vermeyen bir sefer daha vardır⁴⁸.

Urartu yazıtlarında ilk ve son kez II. Sarduri döneminde karşımıza çıkan Qulha ülkesi üzerine yapılan seferlerden birincisi Anahkız'daki stelin ön yüzüne; yaklaşık üç yıl sonrasına ilişkin ikincisi ise aynı stelin sağ yüzüne yazılmıştır. Salvini'nin yaptığı sıralamaya göre ilk sefer M.Ö. 749, ikincisi ise M.Ö. 746 yılında gerçekleştirilmiştir⁴⁹. Birinci sefer şu şekilde anlatılmaktadır:

"... Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Huşa ülkesinin kralı Haha(ni)'yi ve halkını orada esir aldım, onları sürgün ettim ve benim ülkeme yerleştirdim.

Sarduri der ki: Aynı yıl ordularım Abiliane ülkesine karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle bir gün içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim. Şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürgün ettim. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna böyle kahramanlıkları orada yaptım. X bin 890 delikanlı, 3 496 canlı erkek, ve 6(?) 408 kadın götürdüm. Toplam 9 904 kişi sürgün ettim. Kimilerini öldürdüm, kimilerini de canlı aldım. Ayrıca 65 at, X bin 090 büyük baş hayvan ve 10 897 küçük baş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri der ki: Tanrı Haldi'nin uğruna bu kahramanlıkları bir yıl içinde yaptım"⁵⁰.

⁴⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 100.

⁴⁶ UKN no: 156; Maruni adı Anahkız yazıtında (UKN no: 155 C) bu kez, yine kuzeye Eriahe ülkesine yaptığı bir sefer bağlamında Abiliane ülkesinin de kralı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 45 vd.

⁴⁸ Etiune ve Erekuva ülkeleri üzerine yapılan sefer için bkz. UKN no: 155 A; Salvini 1995, s. 66.

⁴⁹ Salvini 1995, s. 77; Melikishvili (UKN no: 155 C; D) birincisini 750-748 arasına, ikincisini 744 ile 741 yılları arasına yerleştirmektedir. Barnett (1982, s. 349 vd) ise birincisini 750, ikincisini 744-43 yıllarına tarihlemektedir.

⁵⁰ UKN no: 155 C; Yazıtın ikinci bölümden anlaşıldığı kadarıyla bir sonraki yıl da Urartu orduları, modern Ermenistan bölgesindeki Eriahe ülkesine yapılan seferin dönüşünde Abiliane ülkesi ve kralı Maruni üzerine yürür. Kral vergi ödemesi koşulu ile yerinde bırakılır.

İkincisi ise şöyledir:

“...Sarduri der ki: Qulha ülkesine karşı sefere çıktım. Ülkeyi ... Qulha ülkesinin tahkimathı krali şehri Ildamuşa’yı güç kullanarak ele geçirdim ve halkını yakıtım. Qulha ülkesinin sadece orada bulunan ...adamlarını öldürdüm. Demir bir mühür hazırlattım. Ildamuşa şehrinde bir yazıt dikirdim. Şehirleri yakıp yıktım ve ülkeyi tahrip ettim. Erkek ve kadınları sürgün ettim”⁵¹.

Görüldüğü üzere Qulha ülkesinin yerini belirlemede yazıtlar çok açık dayanaklar vermemektedir. Ancak Ildamuşa adlı krali bir kente sahip olduğu ve Huşa ülkesi ile ilişkili bir alanda bulunduğu sezilebilmektedir. Dolayısıyla tartışmaya, Huşa ülkesi ile ilişkisi konusunda yapılacak bir değerlendirme ile başlanabilir. Sonraki adımlarda Urartu Krallığı’nın siyasi gelişme seyri, seferlerin hedef bölgeleri ve bütün bu gelişmelerin yaşandığı coğrafyanın yazıtlarda çizilen resme uyumu gibi olgular, ayrıca yazıtlardaki isimler ile yaşayan yer adları arasında kurulacak benzerlikler konuya katkıları oranında sorgulanacaktır.

Yukarıda değindiğimiz gibi Huşa ülkesi ilk kez I. Argiştı’nın ikinci yılında çıktığı Diaueche seferinin devamında, Bia ve Tariu ülkeleri ile birlikte anılmaktadır. Yeri konusundaki dayanaklar ise yine aynı ülkelerle birlikte geçtiği Ortakent yazıtının konumundan çıkarılmakta ve bu bölgeye lokalize edilmektedir⁵². Huşa ülkesinin Ardahan yakınlarına yerleştirilmesi, Qulha için de ilişkili bir alan önerilmesini gerektirmektedir.

Birinci adımda elde ettiğimiz bu yaklaşım, Qulha’nın günümüze kadar yaygın biçimde kabul gören Yalnızçam Dağlarının batısındaki eski Kolkhis ile eşitlemesi fikrini geçersiz kılmamakla birlikte yeni tekliflere de kapı açmaktadır. İkinci adımda, Qulha ülkesinin Doğu Anadolu’nun bir parçası olan bölgede mi, yoksa bütününüyle farklı yapısı olan Yalnızçam Dağlarının batısındaki Aşağı Çoruh Vadisi (eski Kolkhis) içinde mi olduğu sorununa, Urartu yazıtlarının ganimet bölümleri incelenerek çözüm aranabilir.

Kuzeye ilk seferlerin yapıldığı İşpuini döneminde Luşa, Katarza ve Witeru(he) ülkelerinden alınan ganimetler, erkek, kadın, at, küçük ve büyük baş hayvandan oluşmaktadır⁵³. Benzer şekilde Minua döneminde Aras Vadisi’nin kuzeydoğusuna doğru uzayan alandaki İrekua, Etiune ve Luhiune

⁵¹ UKN no: 155 D.

⁵² Dinçol 1992, s. 109 vd.

⁵³ UKN no: 20, 21, 23: 13 540 büyük baş hayvan; 20 785 küçük baş hayvan.

gibi ülkelerden elde edilenler de at, küçük ve büyük baş hayvan sürüleridir⁵⁴. I. Argiştı'nın ikinci yılında, en kuzeyde Ardahan bölgesindeki Bia ve Huşa ülkeleri de dahil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki bölgelerden elde ettiği daha kabarık ganimet listesinde yine aynı kalemler sayılır⁵⁵. Ancak Diauehe ülkesinden aldıkları hem sayısal olarak hem de içerik bakımından farklıdır. Diauehe'den insan nakledilmemiş, buna karşılık bölgeden büyük ve küçük baş hayvanlara ek olarak 20.5 kg altın, 18.5 kg gümüş ve 5 tonun üzerinde de bakır alınmıştır⁵⁶. Kralın onüçüncü yılında kuzeydoğuda Sevan Gölü'ne doğru yaptığı seferde aldıkları yine at ile büyük ve küçük baş hayvandan oluşur. En kuzeydeki Ortakent yazıtından da bölgeden büyük ve küçük baş hayvanların alındığı anlaşılmaktadır⁵⁷. Aynı bölgeye II. Sarduri'nin yaptığı seferlere ilişkin yazıtlara bakıldığında da amacın değişmediği görülebilir⁵⁸. Qulha ve çevresine yapılan ilk seferden elde edilen yıllık ganimetler, toplam olarak 9 904 insan, 65 at, X bin 090 büyük baş hayvan ve 10 897 küçük baş hayvan olarak belirtilmektedir⁵⁹.

Urartu yazıtlarının sözünü ettiğimiz bu ganimet listelerinden, Qulha ülkesinin Doğu Anadolu'dan farklı bir coğrafyada yer aldığı veya farklı ekonomik girdileri olan bir ülke olabileceği yönünde bir bulgu elde edilememektedir. Oysa Urartu ordularının sefer yaptığı ülke farklı ekonomik ve hatta coğrafi özelliklere sahip ise bu durum çoğu zaman elde edilen ganimet listelerine de yansımaktadır. Örneğin Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mana ülkesinden deve⁶⁰; batıda Fırat Nehri'nin ötesindeki Qumaha (Qummuh, Adıyaman) Krallığı'ndan altın, gümüş, giysi, bakır kalkan ve kase⁶¹ alındığı belirtilmiştir⁶². Aynı şekilde Diauehe'den alınanlar arasında da altın, gümüş ve bakırın olduğuna değinmiştik.

⁵⁴ Dinçol 1976, s. 19 vd: 1 733 at; 7 616 büyük baş hayvan; 15 320 küçük baş hayvan.

⁵⁵ UKN no: 127 I: Toplam 52 675 insan; 1 104 at; 35 015 büyük baş hayvan; 100 bin X onbin 1.829 küçük baş hayvan.

⁵⁶ UKN no: 128 B I: 41 mina saf(?) altın, 37 mina gümüş, ...10 000 mina bakır, 1 000 binek at, 300 büyük baş hayvan, ...0.000 küçük baş hayvan.

⁵⁷ Dinçol 1992, s. 109 vd: 72 080 besili büyük baş hayvan.

⁵⁸ UKN no: 155 C, D, F.

⁵⁹ UKN no: 155 D: Burada verilen liste Qulha, Huşa ve Abiliane'den alınanların toplamı yani kuzey ülkelerinden alınan yıllık ganimetlerdir. İkinci Qulha seferinin envanteri yalnızca kadın ve erkekler olarak belirtilmiştir. Ancak Uiteruhe ülkesindekilerle birlikte yıllık ganimet 1 500 at, 17 300 büyük baş hayvan, 31 300 küçük baş hayvan olarak sıralanır.

⁶⁰ UKN no: 127 III; IV; 128 B2.

⁶¹ UKN no: 155 E.

⁶² Urartu ordularının çeşitli bölgelerden elde ettikleri ganimetler ve türlerini gösteren bir çizelge ve değerlendirme için bkz. Zimansky 1985, s. 53 vd.

Qulha ülkesi ile ilişkili olarak yalnızca ikinci sefer kaydındaki “demir bir mühür hazırlattım” ifadesi Kuzeydoğu Anadolu için çizilen genel çerçevenin dışına çıkmaktadır. Ancak bu da Urartuların demircilik konusundaki başarılarına Qulha'nın kaynaklık ettiği gibi büyük bir varsayıma⁶³ temel olacak güçte değildir. Zira son yıllarda Van bölgesinde yapılan yeni kazı çalışmaları Urartuların başkent çevresinde en azından Krallığın başlangıcından itibaren gelişmiş bir madencilik endüstrisine sahip olduğunu gösterecek bulgular sağlamıştır⁶⁴.

Qulha bilindiği üzere, modern tarihi coğrafya çalışmalarında, Doğu Karadeniz kıyısında, oldukça farklı özellikleri ile tanınan Antik Dönem'in Kolkhis adlı bölgesi ile eşlenmiştir⁶⁵. İlginç bir biçimde de bu eşitlik Urartu Krallığı'nın kuzeyindeki en belirgin nokta olarak algılanmış ve buna dayanılarak çeşitli öneriler geliştirilmiştir. Bu eşitliği temel alan önerilerden en önemlisi Urartu Krallığı'nın Karadeniz'e çıktığı ve Grek Koloni kentleri ile ilişkiye geçtiği⁶⁶; bir diğeri ise Urartu Devleti'nde maden ile ilgili gelişmelerin Kolkhis ile ilişkilendirilmesidir⁶⁷. Gerçekte son derece zayıf olan bu eşitlemenin tek dayanağını iki isim arasındaki benzerlik oluşturmuştur.

Bilindiği üzere Kolkhis, antik kaynaklarda genellikle, III. yüzyıl yazarı Rodoslu Apollonius'un dört kitaplık “Argonautika” adlı eserinin de konusunu oluşturan Argonautlar efsanesinden alıntularla birlikte anılır. Daha çok mitolojik altın ve altın post motifleri ile süslü bu anlatının geçmişi Homeros⁶⁸ dönemine kadar çıkar⁶⁹. Antik Çağ yazarlarına göre bu ülke, Kafkas

⁶³ Salvini 1991, s. 8.

⁶⁴ Belli 1991, s. 31 vd; Sevin-Kavaklı 1996.

⁶⁵ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 68 vd; Barnett 1982, s. 349; Burney-Lang 1971, s. 147; Salvini 1991, s. 8.

⁶⁶ Barnett (1982, s. 366) bu ilişkinin, Aras Vadisi boyunca ilerleyip Diauehe ülkesinden kuzeye Kolkhis'in içinde bulunduğunu söylediği Trapezus'a (Trabzon) çıkan yol aracılığı ile gerçekleşmiş olabileceğini belirtmektedir. Slattery (1987, s. 1 vd) ise bu ticaret ilişkisinin direkt Urartulu tüccarlar ile Koloni kentleri arasında değil Diauehe aracılığı ile olabileceğini belirtir; Ayrıca bkz. Drews 1991, s. 303 vd; Son olarak Sevin (1999, s. 114) Qulha'nın genel olarak Kolkhis ile eşitlendiğine işaret ederek Urartuların Kolkhis'e ulaşmış olabilecekleri fikrini reddetmez. Ancak kolonizasyon hareketinin gelişimi doğrultusunda Trapezus'un 6. yüzyıldan önce kurulmuş olamayacağını belirterek önceki görüşlerin aksine koloni kentleri ile Urartu arasındaki ticari ilişkinin olanaksızlığını savunur.

⁶⁷ Barnett 1982, s. 336; Salvini 1991, s. 8.

⁶⁸ Odyssey, XII, 68-75.

⁶⁹ Yazımızı okuyarak değerli uyarılarda bulunan hocam Prof. Dr. M. Taner Tarhan'a göre Qulha'nın yayılımı Antik Kolkhis bölgesinin geniş hinterlandını oluşturur ve Urartu'nun

Dağlarının güneyinde, Aşağı Çoruh (Akampsis) Vadisi'nin bir bölümünü de kapsamakla birlikte esas olarak Karadeniz kıyısından Rioni (Phasis) Vadisi'ne doğru uzanan bir bölgedir⁷⁰. Urartu ve dolayısıyla üzerinde tartıştığımız Qulha'nın lokalizasyonu çerçevesinde gündeme getirilen güney ve güneybatı sınırı konusunda, Antik yazarların yeterince açık olmayan ifadelerinden kaynaklanan belirsizlik bulunmaktadır. Strabon'un⁷¹ ifadelerine göre bu sınır Trabzon (Trapezus)'un doğusunda yer alan Zygopolis adlı bir kentten sonra başlamaktadır.

II. Sarduri dönemindeki gelişmelere göre Qulha ülkesinin bulunması gereken muhtemel sahanın genel anlamda Ardahan ile ilişkili olması gerektiğini belirtmiştik. Eğer Qulha ile Yalnızçam Dağlarının batısındaki Kolkhis eşitliği kabul edilirse, Urartu ordularının Erzurum (Diauehe) veya Ardahan bölgesinden (Huşa, Bia ve Tariu) bu ülkeye gittiği öngörülebilir. Bu aşamada, tarihi coğrafya tartışmasının üçüncü adımı olarak Urartu yayılım stratejisinin bu öngörüye ne kadar uyduğu ele alınmalıdır.

Özellikle at arabaları, süvari ve piyadeden oluştuğunu bildiğimiz Urartu orduları için Erzurum'dan Çoruh Vadisi boyunca Artvin'e ulaşmanın ne kadar zor olduğuna değinmiştik. Ardahan'dan ise Yalnızçam Dağlarını aşarak eski Kolkhis bölgesine inen aynı derecede zorlu iki önemli geçit bulunmaktadır. Bunlardan biri Yalnızçam geçidini geçerek Ardanoç üzerinden Çoruh Vadisi'ne; ikincisi ise Sahara'dan aşarak Şavşat üzerinden Berta Suyu boyunca ilerleyip aynı vadiye ve oradan da Karadeniz sahiline ulaşır (Res. 17). Daha kısa olan Ardahan - Ardanoç ve sahilde yer alan Hopa arasındaki yol yaklaşık 153 km uzunluğundadır.

Qulhası ile Antik Çağ yazarlarının eserlerinde yer alan Kolkhis aynıdır; ancak Akhalı ve daha sonraki Hellenler doğal olarak sahil kesimleri ile ilgilenmişlerdir. Tarhan'a göre Kolkhis=Qulha tek gözlü devlerin Kyklopların vatanıdır ve Kyklopik yapılar deyimi bunlarla ilişkilidir. Ayrıca Türk efsanelerinde "Tepegöz" olarak anılanların da aynı coğrafyadan kaynaklandığını belirtmiştir. Kendisine uyarıları ve görüşlerini bizimle paylaştığı için teşekkürü bir borç bilirim.

⁷⁰ Antik kaynakların Kolkhis hakkında verdikleri bilgiler konusunda yapılan bir değerlendirme ve bu ülke için bkz. Braund 1994, s. 8 vd.

⁷¹ XII, III, 17: "Amisos'tan kalkıp denizden kıyı boyunca gidilirse ilkönce Herakleia burnuna, ondan sonra Iasonion denen başka bir burna ve Genetes'e ve sakinleri Pharnakia'yı iskan etmiş olan Kytoros'a ve şimdi harabe durumda olan Iskhopolis'e ve ondan sonra orta büyüklükteki Kerasos'a ve Hermonassa'nın bulunduğu bir körfeze ve yakınında Trapezus'a ve ondan sonra da Kolkhis'e gelinir" diyerek bu ülkenin Trabzon'un doğusunda olduğu konusunda bir fikir vermektedir. Strabon Kolkhis ile Trapezus arasında yalnızca Zygopolis adlı bir kentin varlığından söz eder. Xenophon (IV, VIII, 22) da kitabının bir bölümünde bu doğrultuda Trapezus'un Kolkhlara bölgesinde bir kent; bir diğer bölümünde ise (IV, VIII, 8) Trapezus'un Pontos'un liman kenti, Kolkhis'in ise 3 günlük mesafede olduğunu bildirir.

Yolların zorluğu dışında bölgenin coğrafi yapısı ve elde edilen ürünler de Urartu'nun beklentileri ile çakışmamaktadır. Doğu Karadeniz Dağlarının uzantısı olan Kaçkar, kuzeyde Karçal ve doğuda da Yalnızçam Dağları arasındaki Orta ve Aşağı Çoruh havzasının engebeli coğrafi yapısı ve bununla bağlantılı olarak yerleşim dokusu ile geçim kaynakları Doğu Anadolu ve Kafkasya'ninkinden oldukça farklıdır. Sahil kesimi dışında bölgede derin ve dik vadi tabanları genellikle yerleşime uygun değildir. Günümüzde de yerleşmeler Çoruh'un kollarının kaynak bölgelerinde ve daha çok iğne yapraklı ormanların kapladığı yamaçlarda gelişmiştir⁷². Buralarda, ancak küçük çaplı olmak üzere tarım ve hayvancılık yanında sebze ve meyvecilik yapılabilen; Urartu yazıtlarına yansıyan büyük hayvan sürüleri için uygun alan bulunmamaktadır. Ayrıca arazinin yapısı, özellikle tekerlekli araçların ulaşımı için uygun değildir. Bütün bunlara ek olarak Urartu ordularının sefer yaptığı yaz aylarında, Çoruh Vadisi içindeki köylerin büyük bir bölümünün de hayvanlarıyla birlikte Yalnızçam Dağları üzerindeki yaylalara çıkıyor olması, bu tartışmada göz önüne alınmalıdır⁷³.

Buna karşılık Yalnızçam Dağlarının doğusundaki Ardahan çevresi ise Urartu ganimet listelerinde sözü edilen küçük ve büyük baş hayvan sürüleri ile atların bulunabileceği oldukça uygun bir coğrafi yapıya ve otlaklara sahiptir. Step sahalarına göre yağışın daha fazla düştüğü Sarıkamış, Kars, Ardahan, Göle ve Çıldır'ın yer aldığı 1800-2000 m yükseklikteki bu platolarda uzun boylu çayırlar (step çayırlar) yer almaktadır. Yazları kısa ve serin olan bölgede, zaman zaman bir metrenin üzerine çıkan çayır örtüsünden oluşan organik maddelerin, sıcaklığın düşüklüğü yüzünden ayrışmaması toprağın zenginleşmesini sağlamaktadır. Bu durum hem sıcak mevsimlerde tahıl bakımından yüksek verim alınabilmesine ve hem de özellikle hayvancılık açısından büyük bir potansiyel oluşmasına ortam hazırlamaktadır⁷⁴. Nitekim yaşam biçimini hemen bütünüyle hayvancılık oluşturan bölgede, süt ve yapağı verimi yüksek saf sığır (Doğu kırmızısı) ve koyun (Tuj koyunu) türleri gelişmiştir⁷⁵.

⁷² Bölgenin coğrafi yapısı ve bitki türleri için bkz. Atalay 1994, s. 160 vd; Atalay 1997, s. 174, 194 vd.

⁷³ Bölgedeki yaylacılık geleneğinin en azından Orta Çağ'a kadar gittiğini gösteren Suluhan yayla yerleşmesi için bkz. Köroğlu 1997, s. 369 vd.

⁷⁴ Atalay 1985, s. 64 vd; Atalay 1997, s. 205

⁷⁵ Atalay 1997, s. 217 vd; Erzurum/ Sos Höyüğü'nün Demir Çağ tabakalarından gelen hayvan kemiklerinin çoğunun koyun ve sığırlara ilişkin olması, bu olgunun tartıştığımız dönem için de geçerli olduğunu göstermektedir (bkz. Sagona-Erkmen vd 1998, s. 38 vd).

Yazılı belgeleri anlamlandırma ve araziye uyarlamada bir sonraki adım olarak Qulha ve çevresinde varlığı bildirilen kalelerle ilgili bir tartışma yapılabilir. Yukarıda bir bölümünü aldığımız yazıtlardan I. Argiştî'nin 14. yılına ilişkin Tariu (Hanak/ Ortakent) seferinde genel olarak bölgede tahkimatlı 11 kalenin ele geçirildiği (XI É.GAL^{MES}-ri-a a-gu-nu-ni); Ortakent yazıtında ise 6 kale ve 50 şehrin yıkıldığı belirtilmektedir. I. Argiştî ve II. Sarduri yazıtlarında ayrıca İga(ne) ülkesinde Maqaltu adlı bir kentin varlığı bildirilmektedir.

Ardahan bölgesindeki yüzey araştırmalarında, yazıtlardaki bu ifadelerle karşılaştırılabilecek, 3 grup altında toplayabileceğimiz kalıntılar saptanmıştır⁷⁶. Birinci grupta çevresi surlarla kuşatılmış 2 büyük kent (Senger Kale ve Ziyaret Kale), ikinci grupta bir kule ve çevre duvarından oluşan ortak plana sahip 6 kale (Karakale, İncedere, Ziyaret Kale, Çataldere, Derindere, Köroğlu) ve üçüncü grupta da duvarları arazinin şekline göre yönlendirilmiş 7 kale (Taşköprü, Akçakale, Yamaçyol, Ballıkaya, Gürçayır, Sügöze ve Tepeler) yer almaktadır. Bu yapılar Çıldır, Ardahan, Hanak ve Göle Ovası'nın verimli otlaklarını denetleyen konumları ile dikkati çekmektedirler (Res. 1).

Birinci gruptaki Senger Kale ile Ziyaret Kale çevresi 5 m kalınlığa ulaşan surlarla kuşatılmış büyük yerleşim alanı (kent) özelliği ile diğerlerinden ayrılırlar. Çıldır Gölü'nün hemen kuzeydoğu kıyısındaki Senger Kale'de stadel bölümü ayrı bir sur ile kuşatılmışken, Hanak yakınındaki Ziyaret Kale'de en yüksek noktaya, ikinci grupta değerlendirdiğimiz türde bir kule yerleştirilmiştir (Res. 6-7, 16). Bu durum surlarla kuşatılmış kentler ile kule görünümlü yapıların ilişkisi ve tarihlenmeleri konusunda bir dayanak olabilir. Her iki kentte de yerleşmeler yamaçlarda yer almaktadır.

İkinci gruptaki kalıntılardan Çıldır Ovası'nın kuzeydoğusunda Karakale (Res. 8-9); Hanak bölgesinde Çotsuyu kıyısında İncedere (Res. 10) ve Ziyaratkale; Ardahan Ovası'nın batısında Yalnızçam Dağlarının doğu eteklerinde Çataldere (Res. 11-12) ve Derindere (Res. 13) ile Göle'nin güneyinde Allahuekber Dağlarının kuzey eteklerindeki Köroğlu Kalesi (Res. 14-15), buldukları alana hakim noktalarda kurulmuşlardır. Az işçilikli büyük taşlardan inşa edilmiş, dörtgen planlı yapılar 8.30 x 9 m ile 16 x 25 m arasında de-

⁷⁶ Köroğlu 1997, s. 376 vd; Köroğlu 1998, s. 133 vd; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

ğişen boyutlara sahiptirler. Hemen hepsinin yanında duvarlarla çevrili bir bölüm daha bulunmaktadır (Res. 16)⁷⁷.

Bölgedeki kalelerden Akçakale ve Taşköprü, Çıldır Gölü bölgesindedir. Gürçayır, Sugöze ve Tepeler Ardahan Ovası'nın güneyine sıralanmışken; Ballıkaya bu ovanın kuzey kesiminde, Çataldere yakınında yer alır. Yamaçyol ise Hanak'ın kuzeybatısında Çotsuyu'nun sağ kenarında, yukarıda değindiğimiz İncedere ile aynı hat üzerinde bulunur. 30 x 40 m ile 70 x 100 m arasında değişen boyutlara sahip olan kaleler, kule görünümlü yapılar kadar standart benzer mimari özellik göstermemektedir. Ortak yanları arasında, yukarıda belirttiğimiz gibi çevre duvarlarının arazinin şekline göre yönlendirilmiş oluşu, az işçilikli veya işçiksiz daha küçük taşlardan inşa edilmiş olmaları sayılabilir. İki örnekte, (Akçakale ve Ballıkaya) çevre duvarlarının iç yüzüne bitişik mekanlar bulunmaktadır.

Bütün bu yapıları tarihleme konusunda, taş işçilikleri ve plan anlayışları dışında fazla yüzey bulgusu elde edilememiştir. Temel olarak üç grup altında incelediğimiz, kimi alt grupları da kapsayan farklı plan ve taş işçiliği gösteren kalıntıların uzun bir zaman dilimi içinde yapılmış olabileceği göz ardı edilmemektedir. Nitekim Gürcistan'da "Kyklopik" olarak adlandırılan kabaca düzeltilmiş taş duvarlı kaleler için de aynı problem vurgulanmaktadır⁷⁸. Mikaelian⁷⁹, benzer bir durumun Ermenistan'daki kaleler için de geçerli olduğunu belirtmiş ve tarih olarak Urartu öncesi dönem ile II. binyıl arası gibi geniş bir zaman dilimini önermiştir. Son yıllarda Smith-Kafadarian⁸⁰ tarafından Ermenista'da belgelenen, bazı yönlerden benzer kaleler de Erken Demir Çağı'na tarihlenmiştir. Shirak Ovası'ndaki Horom'da yapılan kazı çalışmaları da bölgede Erken Demir Çağı'ndan itibaren yeniden merkezi güçlerin ortaya çıkışını gösteren bulgular sağlamıştır⁸¹. Ziyaretkale ve Tepeler'de elde etti-

⁷⁷ Doğu Anadolu'da Kars (Başgelen 1988, s. 14 vd: Killitaş, Mağara Tepe ve Kale), Erzurum (Başgelen 1987, s. 16 vd: Güngörmez, Çamrak, Hanahmet ve Karakale) ve Elazığ bölgesinde (Koroğlu 1996, s. 32 vd) benzer yapılar bulunmaktadır. Ayrıca daha çok yüksek yerlerde inşa edilmiş, "dirhe" veya "dev evi" olarak da adlandırılan, Van Gölü'nün güneyindeki yapılar için bkz. Belli 1993, s. 255 vd. Belli (1999, s. 276 vd) Urartu baraj ve sulama sistemleri konusundaki araştırmalarını yürütürken 1997 yılında Çıldır Gölü kıyısındaki Senger Kale'yi de ziyaret etmiş ve Taşköprü yazıtının varlığını dikkate alarak kaleyi II. Sarduri dönemine tarihlemiştir.

⁷⁸ Kufün 1941, s. 157 vd.

⁷⁹ Mikaelian 1968.

⁸⁰ Smith-Kafadarian 1996, s. 23 vd; Smith 1999, s. 52 vd.

⁸¹ Badaljan-Edens 1992, s. 46.

ğimiz Erken Demir Çağı türündeki çanak çömlek parçaları da bu tarihlemeye uymaktadır⁸². Ancak bölgenin hemen kuzeyinde Doğu Gürcistan'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı kültürü arasında belirgin bir değişimin saptanamaması⁸³, şimdilik kaleler için de esnek bir tarih düşünmeyi zorunlu kılmaktadır⁸⁴.

Kura Nehri kaynak bölgesinin bu yapısına karşılık Çoruh Vadisi'ndeki arkeolojik bulgular oldukça farklıdır. Gerek bizim üç yıl boyunca sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında⁸⁵ ve gerekse daha önce yapılan çalışmalarda⁸⁶, Yalnızçam Dağlarının batı yamaçlarındaki söz konusu alanda, Urartu yazıtlarında sözü edilen kalelerle ilişkilendirilebilecek türde kalıntılar saptanamamıştır. İsim benzerliği nedeniyle Urartu yazıtlarındaki Diauehe'nin kenti Şeşetin (ele) ile eşitlenen Şavşat ve Qulha'nın krali kenti İldamuşa olabileceği öne sürülen Ardanuç kaleleri⁸⁷ de M.S. X. yüzyılda Gürcüler tarafından kurulmuş birer Orta Çağ kalesidir⁸⁸. Bu durum da Qulha'nın Kolkhis ile varsayılan ilişkisinde dikkate alınmış olması gereken önemli bir noktadır.

Görüldüğü gibi Urartu yazıtlarının Qulha, Huşa, Tariu, Bia ve Aşqalaşi ülkelerine yapılan seferler bağlamında sözünü ettikleri yağmalanan mallar, yıkılan kaleler ve kentlerle ilgili tanımları Kura Nehri'nin kaynak bölgesindeki bulgularla uyumaktadır. Buna karşılık, Aşağı Çoruh havzasını da kapsadığı varsayılan eski Kolkhis bölgesinin coğrafi yapısından kaynaklanan farklılıkları ile Urartu yazıtlarında belirtilen ekonomik girdilere tam anlamıyla sahip olmayışı gibi etkenleri de göz önüne alırsak, Qulha için Ardahan yayla ovasında bir yer önermemiz gerekecektir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi yazıtlar Qulha için, Hanak yakınlarına lokalize edilen Huşa ülkesi ile ilişkili bir konum ortaya koyarlar. Ancak II. Sarduri dönemine kadar Qulha adının hiç anılmaması, söz konusu ülkenin sıkça kul-

⁸² Koroğlu 1998, s. 133 vd, çizim 4-5.

⁸³ Lordkipanidse 1991, s. 72 vd; Smith (1999, s. 48) ise aynı yaklaşıma ek olarak bu geniş zaman dilimini ilk kale devletlerinin görüldüğü dönem olarak tanımlar.

⁸⁴ Bölgenin güneyinde II. binyıla ilişkin Nuzi belgelerinde, Doğu Anadolu'ya da yayılmış bir kısım geniş aile topluluklarının "dimtu" olarak tanımlanan birer kaleye veya güçlendirilmiş iskan alanlarına sahip olduğu yolunda veriler bulunmaktadır (bkz. Jankowska 1969, s. 235 vd); Ardahan bölgesinde ovaları kontrol eden standart planlı kaleler ile *dimtu* kavramı arasındaki işlevsel ilişkiye dikkatimizi çeken Prof. Dr. Jak Yakar'a teşekkür borçluyuz.

⁸⁵ Koroğlu 1997, s. 369 vd; Koroğlu 1998, s. 127 vd; Koroğlu 1999, s. 143 vd.

⁸⁶ Edwards 1985, s. 15 vd; , Edwards 1986, s. 165 vd; Edwards 1988, s. 119 vd.

⁸⁷ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 44.

⁸⁸ Edwards 1986, s. 171 vd.

lanılan sefer yollarının dışında aranması gerektiğini akla getirmektedir. Ayrıntularıyla anlattığımız üzere, İşpuini döneminde Urartu orduları Aras Vadisi'ne ulaşmış; Minua döneminde Erzurum ve çevresindeki Diauehe Krallığı vergiye bağlanmıştı. Sarıkamış, Taşköprü ve Ortakent yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla da I. Arğişti ve II. Sarduri döneminde Aras Vadisi'nden Kars - Arpaçay - Çıldır yoluyla Ardahan'a seferler yapılmıştı. Bu hattın doğusundaki Sevan Gölü bölgesinde ise I. Arğişti döneminden itibaren iki güçlü yönetim merkezi kurulmuştu. Bölgede bu kapsamlı seferlerin etki alanı dışında kalabilecek tek nokta, Urartuların geliş yönü olan Kars'tan, 3 000 m'yi aşan, kuzeydoğu - güneybatı yönlü Allahuekber Dağları ile ayrılan Göle Ovası gibi görünmektedir. Kura Nehri'nin kaynaklandığı, kuzey kesimleri 2 500 m yüksekliğe kadar sarıçam⁸⁹ ormanlarıyla kaplı bu dağ sırası ancak kuzeydoğu ve güneybatı uç kesiminden aşılarak Kars ve Erzurum'a geçit verir.

Göle, Çıldır, Hanak ve Ardahan ovaları gibi zengin otlaklar ve hayvancılığa elverişli yaylalar yanında, Urartu öncesi dönemde yerleşildiğini gösteren kalıntılara da sahiptir. Göle'nin güneyinde, Allahuekber Dağlarının kuzey yamaçlarında, çevreye hakim bir tepe üzerinde kurulmuş 18 x 11 m boyutlarındaki Köroğlu Kalesi (Res. 14-17)⁹⁰, planı, taş işçiliği ve gerekse 4.50 m'ye varan duvar kalınlığı ile Urartu yazıtlarında sözü edilen yerli beylere ilişkin kalelerden biri olabilir. Ayrıca ikinci grupta değerlendirdiğimiz benzer örneklerin Ardahan bölgesinde çok sayıda saptandığına değinmiştik.

Görüldüğü gibi Urartu siyasi yayılım alanındaki Göle bölgesi, yazıtların Qulha ülkesi için bize verdiği ipuçlarına uygun bir konumdadır. Hayvancılığa elverişli yapısı, Hanak/ Ortakent yazıtı ve dolayısıyla Huşa ülkesi ile rahatça kurulabilecek bağlantısı, Urartu öncesi dönem iskan ve ilk sefer yollarının biraz dışındaki konumu bu çerçevede sayabileceğimiz özelliklerdir.

Son adımda bu öneriye, Edwards'ın Orta Çağ kaynaklarının verileri ışığında ele aldığı, Qulha ile Göle'nin eski adı arasındaki benzerliğe değinilerek destek verilebilir. İlçenin Orta Çağ'daki adı olan "Kola"⁹¹ gerçekten de bu lokalizasyon sorununda dikkate alınacak kadar Qulha'yı çağrıştırmaktadır. Göle adı Gürcü kaynaklarında "Kola", Ermenice'de "Kol" biçiminde

⁸⁹ Atalay 1985, s. 63.

⁹⁰ Köroğlu 1999, s. 148 vd, res. 13-15.

⁹¹ Honigmann 1970, s. 162 not 1, harita IV.

geçmekte⁹²; eski isimlerin yazılı olduğu haritalarda da ilçe merkezinin kuzeyinde yer alan Gümüşparmak (Dedeşen) köyünün batısındaki bir yükselti Kola Dağı adını taşımaktadır⁹³.

Bütün bu bulgular ışığında, Qulha'yı yerleştirmek etmek için Göle'nin Aşağı Çoruh havzası ve Doğu Karadeniz bölgesinden daha öncelikli bir konumda olduğu söylenebilir. Qulha'nın Göle bölgesine lokalizasyonu, II. Sarduri'nin bu bölgeye yaptığı ilk seferde Qulha'dan sonra aldığı Huşa ülkesini de, bölgenin kuzeydeki ilk çıkış noktası olan Ardahan Ovası ile ilişkilendirmeye olanak sağlar. Bu durum yukarıda tartıştığımız Huşa adının geçtiği Horhor Kroniği ve Ortakent yazıtının içeriği ile de uygun düşmektedir.

Analıkız yazıtında, Qulha seferleri sonrasında (740 yılında) kuzeye ve kuzeydoğuya doğru büyük çaplı bir yağma hareketinin daha yapıldığı belirtilmektedir⁹⁴. Stel kadesinin ön yüzünde sıralanan yerler arasında, Çıldır Gölü bölgesine lokalize edilen İga(ne) ülkesinden söz edilmesi seferin üzerinde tartıştığımız bölgeye de uğradığını göstermektedir. Ancak Urartu Krallığı'nın ilgisinin bu dönemde, Transkafkasya'ya Sevan Gölü çevresine kadar uzayan alana yöneldiği; Kars ve çevresinin de bu uzak seferlerde yağmalandığı anlaşılmaktadır.

Çıldır Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan Taşköprü yazıtı⁹⁵ da II. Sarduri'nin bölgeye yönelen bu seferlerinin bir işareti olarak yazdırılmıştır. Burada Uhime adlı bir ülkeye yapılan sefer dönüşü Maqaltu kentinin ele geçirildiği ve bölgeden esirler alındığı anlatılır. Uhime adı Urartu yazıtlarında ilk ve son kez burada anıldığı için, yeri konusunda yazıtın bulunduğu alanla ilişkili bölge önerilmiştir⁹⁶. Maqaltu kenti ise I. Argiştı dönemi yazıtlarında İga(ne) ülkesinin krali kenti olarak anılmakta ve Taşköprü yazıtının bulunduğu alana lokalize edilmektedir. Gerçekten de Taşköprü yazıtının bulun-

⁹² Kola adının Urartu kayıtlarındaki Qulha olabileceği konusuna ayrıntılı yer veren Edwards (1988, s.19 vd) bölgedeki Urartu varlığının arkeolojik kanıtı olarak da Oğlu (Koroğlu) Kalesi'ni tanıtır. Ancak yukarıda değindiğimiz gibi yerel özellikleri ağır basan Koroğlu ve bölgede bizim saptadığımız buna benzer diğer kalelerin Urartular tarafından yapıldığını söylemek oldukça zordur.

⁹³ Bkz. Harita Genel Müdürlüğü'nün 1/ 200 000 ölçekli 1950 tarihli haritasının Artvin paftası; 1/ 500 000 ölçekli, 1964 tarihli haritasının ise Kars paftası; Nitekim Orta Çağ'a ve Osmanlı dönemine ilişkin kalıntılar da aynı bölgede, Göle'nin eski merkezi olan Bellitepe (eski Orotha-Urut) ile Dörtkilise ve Gümüşparmak köyünün bulunduğu alanda yoğunlaşmaktadır.

⁹⁴ UKN no: 155 F; Salvini 1995, s. 77.

⁹⁵ UKN no: 159.

⁹⁶ Diakonoff-Kashkai 1981, s. 93; Dinçol 1992, s. 114.

duğu kayalığın üzerinde bir kalenin varlığı bilinmektedir⁹⁷. Yukarıda söz ettiğimiz gibi İga(ne) ülkesinin bulunduğu anlaşılan Kısır Dağı ile Akbaba Dağı arasındaki bölgede, Taşköprü Kalesi dışında Çıldır Gölü'nün kuzeydoğu kıyısına yakın bir yarımada Akçakale, karşı yamaçlarda Sengerkale ve kuzeyinde de Karakale adını taşıyan üç kale daha bulunmaktadır. Kanımızca yazıtlardaki önemi doğrultusunda Maqaltu kentini yerleştirmek için, bölgedeki çevresi surlarla kuşatılmış en büyük yerleşme olan Sengerkale'nin düşünülmesi daha doğru olacaktır.

II. Sarduri döneminde Taşköprü dışında, yöredeki faaliyetlerin işareti olarak bırakılan bir diğer yazıt, Pasinler'in Güzelhisar köyündeki bir kaleden Erzurum Müzesi'ne taşınmıştır. Ancak bu stelde tartıştığımız konuya katkı sağlayacak satırlar büyük oranda tahrip olmuştur⁹⁸.

Urartu Krallığı'nın II. Sarduri sonrası kuzeydeki Erzurum, Kars ve Ardahan bölgesi ile ilgisini gösteren bulgular oldukça azalmaktadır. Bu döneme ilişkin yazılı belgeler söz konusu alan içindeki yerlerini tartıştığımız Diauehe, İga(ne), Maqaltu, Huşa, Tariu, Aşqalaşi ve Qulha gibi adlardan söz etmezken, arkeolojik belgeler de fikir verecek yoğunlukta değildir.

Diauehe Krallığı'nın bulunduğu Erzurum bölgesi, II. Sarduri döneminin sonuna kadar vergi ve haraç vermek koşulu ile mahalli beylerin yönetimine bırakılmış gibi gözükmektedir. Ancak bölgede bulunan yazıtlara ek olarak kale ve mezar gibi kalıntılar da, mahalli unsurların izleyen dönemde Urartu egemenliğine girmiş olabileceğini gösterecek türdedir⁹⁹. Buna karşılık elimizdeki verilerle Aras Vadisi'nin kuzeyinde, Arpaçay'ın batısında yer alan Kars - Ardahan yayla ovası için aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Söz konusu bu alanın Urartu Krallığı sınırları içinde gösterilmesi için kullanılan kanıtlar, yalnızca yağma seferleri sırasında kuzeye çıkan ana yol üzerinde bırakılan yazıtlardır. Bunlar yukarıda değindiğimiz gibi Minua dönemine ait

⁹⁷ Kleiss-Hauptmann 1976, s. 13; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

⁹⁸ Aydın 1991, s. 323 vd.

⁹⁹ Erzurum'un kuzeyindeki Umudumtepe Kalesi ve Kaya Mezarı (Çilingiroğlu 1980, s. 191 vd; Başgelen 1989, s. 22 vd), Pasinler-Karayazı arasındaki kaya tünelli ve sarnıçlı Harami Kalesi (Başgelen 1985, s. 15 vd) ile aynı bölgeden Karayazı (Özkaya 1994, s. 379 vd), Çelikli (Başgelen 1986b, s. 26 vd), Marifet (Başgelen 1992, s. 31 vd), Hamamlı (Başgelen 1986, s. 25 vd) Hasanova, Sukonak (Başgelen 1997, s. 28 vd) ve Şirinkale (Işık 1987, s. 497) mezarları bölgenin Urartu ile sıkı bağlarına işaret etmektedir. Ayrıca bir Demir Çağ kalesi için bkz. Başgelen-Özfirat 1996, s. 143 vd.

Süngütaş (Zivin)¹⁰⁰; I. Arğişti zamanında bırakılan Sarıkamış¹⁰¹ ve Ortakent¹⁰² ile II. Sarduri'nin Taşköprü¹⁰³ yazıtından oluşmaktadır¹⁰⁴. Ayrıca Sarıkamış'ın kuzeybatısında, Allahuekber Dağlarının güneydoğu eteklerindeki Zakim adlı bir yerden geldiği bildirilen Urartu kemer parçası da aynı gruba sokulabilir¹⁰⁵.

Günümüze kadar Erzurum yakınındaki Sos Höyük¹⁰⁶ de dahil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyinde Ardahan¹⁰⁷, Kars bölgesindeki Ani¹⁰⁸ ve Dündartepe'de (Azat)¹⁰⁹ yapılan kazı çalışmaları ile bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmaları¹¹⁰ da Urartu dönemi açısından bekleneni vermemiştir. Bizim 1995-97 yıllarında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında¹¹¹ da yalnızca Ardahan Ovası'ndaki Tepeler Höyüğü'nde kırmızı astarlı birkaç parça Urartu çanak çömleği ele geçmiştir.

SONUÇ

Anlaşılabacağı üzere, az olmakla birlikte çanak çömlek gibi Urartu maddi kültür unsurları Ardahan bölgesine kadar ulaşmıştır. Hatta Gürcistan'da VII. ve VI. yüzyıllarda, kırmızı kilden yapılmış mallar ile bazı çanak çömlek formlarının ortaya çıkışı, Urartu etkisindeki toplumların buraya kadar sızmaları ile açıklanmaktadır¹¹². Ayrıca herhangi bir Urartu yazıtı veya kalesi olmama-

¹⁰⁰ UKN no: 37.

¹⁰¹ UKN no: 130.

¹⁰² Dinçol 1992, s. 109 vd.

¹⁰³ UKN no: 159.

¹⁰⁴ Arpaçay'ın doğusunda ise bilinen en kuzeydeki Urartu izleri I. Arğişti dönemine ait, Leninakan'ın 8 km kuzeybatısındaki Kanlıca (UKN no: 133) ve 21 km güneydoğusundaki Gulidzan (UKN no: 132) yazıtlarıdır.

¹⁰⁵ Azarpay 1968, s. 50 vd.

¹⁰⁶ Sagona-Erkmen vd 1996, s. 31 vd; Sagona-Erkmen vd 1997, s. 183 vd; Parker (1999, s. 133 vd) Erzurum ve Bayburt çevresinde merkezi devletle kültürel ilişkilere işaret eden izler olmakla birlikte daha çok yerli kültürün hakim olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁰⁷ K. Balkan tarafından Ardahan Büyük Höyük'te yapıldığı bildirilen kısa bir kazı çalışmasının haberi için bkz. Mellink 1968, s. 134 vd.

¹⁰⁸ Kökten 1944, s. 659 vd; Balkan-Sümer 1965, s. 103 vd; Haberleri için bkz. Mellink 1965, s. 142 vd; Mellink 1967, s. 165; Mellink 1968, s. 134 vd.

¹⁰⁹ Kökten 1944, s. 667 vd.

¹¹⁰ Kökten 1943, s. 601 vd (Kökten bu gezisinde Ardahan'da Hanak'a bağlı Baştoklu (Sazkara) köyünde Kalecik adlı bir höyük bulduğunu bildirir); Kökten 1944, s. 659 vd; Güneri 1992, s. 161 vd; Başgelen 1987, s. 16 vd; Başgelen 1988, s. 14 vd.

¹¹¹ Köroğlu 1997, s. 376 vd; Köroğlu 1998, s. 133 vd; Köroğlu 1999, s. 146 vd.

¹¹² Lordkipanidse 1991, s. 73 vd.

sına karşılık, seferlerin Kars - Ardahan ve Kura Nehri vadisi üzerinden buraya kadar çıkmış olabileceği öne sürülmektedir¹¹³. Ancak yine de bu buluntulara dayanarak, Urartu kültürünün Kura Nehri'nin kaynak bölgesinde yerli unsurlardan daha öne çıktığını söylemenin zor olduğunu belirtmek durumundayız.

Urartu ordularının ulaştığı ve bazı durumlarda yazılı stel veya ana kaya üzerine kazdırdıkları bir yazıt ile işaretledikleri, en uzak uç noktaları ülkenin sınırı olarak kabul etmek ne kadar doğru olur? İçeriğinden anlaşıldığı kadarıyla hemen bütünüyle yağma ve ganimet elde etmeye yönelik bu türde seferler sonrası, yağmalanan bölgelerde bırakılan gösteriş yazıtları dışında sosyal ve siyasal yapı ile kentleşmede hangi türde Urartu izlerinin ortaya çıkması gerekmektedir? Yani bir bölgenin Urartu Krallığı'nın siyasal ve kültürel anlamda denetimine girdiğini söyleyebilmek için bulunacak arkeolojik kalıntılar neler olmalıdır? Ya da yalnızca söz konusu yazıtlar bunun için yeterli midir? Kanımızca bütün bu soruların cevapları, ancak Urartu Krallığı tarafından merkezden yönetildiği konusunda daha güçlü kanıtların bulunduğu Van Gölü çevresi, Elazığ'a kadar olan Murat Vadisi, Aras Vadisi'nin İğdır bölümü, Sevan Gölü'nün güneyi ve Erevan bölgesi, Urmiye Gölü'nün güney batısı, Bastam'ın bulunduğu Akçay Vadisi gibi bölgelerde¹¹⁴ bulunan kalıntıların ortak noktaları dikkate alınarak tartışılmalıdır.

Krali yazıtlar ve bölgedeki bir inşaattan söz edenler, merkezden yönetilen bölgelerin belirlenmesinde kuşkusuz ilk adımları sağladılar. Yukarıda saydığımız bölgelerin tümünde bu türde yazıtlar bulunmaktadır¹¹⁵. İçlerinde yalnızca kral adı, yağmalanan bölge ve alınan ganimetlerin belirtildiği gösteriş yazıtlarına ise dikkatle yaklaşmak gerekmektedir. Bunların çoğu zaman kral tarafından yapılan bir seferin ulaştığı en uzak noktasında dikildiği anlaşılmaktadır. Benzer uygulama Urartu'nun güney komşusu Assur için de geçerlidir. Örneğin I. Tiglat-Pileser (M.Ö. 1115-1077) döneminde Daiaeni ülkesine yapılan seferin anlatıldığı Yoncalı yazıtı¹¹⁶ Bulanık yakınlarında dikilmiş; ikinci kez bu bölgeye bir Assur ordusu ancak III. Şalmaneser (M.Ö. 858-824) döneminde, yani 200 yıla yakın bir süre sonra gelebilmiştir¹¹⁷. Dolayısıyla bir bölgede bu türden bir yazıt olması her zaman burasının merkezi yönetim altına girdiği anlamını taşımamaktadır.

¹¹³ Kleiss 1992, s. 91 vd.

¹¹⁴ Temel olarak yazılı belgelerin türlerine göre dağılımı ve Urartu ülkesinin coğrafi birimleri konusunda bkz. Zimansky 1985, s. 11 vd.

¹¹⁵ Kleiss-Hauptmann 1976, harita 1.

¹¹⁶ ARAB I no: 270.

¹¹⁷ Russell 1984, s. 171 vd.

Askeri açıdan oldukça hızlı genişleyen krallığın, fethedilen bütün bölgelere aynı hızla kültürünü götürmesi beklenmese de, merkezden yönetilen bölgelerde gösteriş yazıtları dışında, eyalet merkezi, tapınak ve mezar gibi başka kalıntıların da bulunması umulur. Ana kayaların yontulup düzeltilmesi ile hazırlanan temel yatakları üzerinde yükselen duvarların taş işçilikleri de Urartu'ya özgü yanları ile dikkati çekebilir. Kaya mezarları ile kare tapınaklar da Doğu Anadolu'da merkezi bölge ile sıkı bağları olan önemli Urartu merkezlerinde veya yakınlarında karşımıza çıkar¹¹⁸. Çanak çömlek ve diğer küçük buluntuları, kültürel etkileşim ile ülkenin sınırları dışına da yayılabilme özelliklerinden dolayı bu bağlamda biraz daha farklı değerlendirmek gerekmektedir.

Bütün bu tartışmalar ışığında, Kura Nehri'nin kaynak bölgesindeki Qulha (Göle), Huşa (Ardahan), Tariu (Hanak), Bia, Aşqalaşi, İga(ne) (Çıldır) gibi adlarla anılan, kabaca Ardahan yaylasının Urartu merkezi ile siyasi bağlarının çok sıkı olduğunu söylemenin zorluğu görülmektedir. Nitekim krali yazıtlarda da, Aras Nehri'nin kuzeyinde Kars ve Ardahan illerinin bulunduğu alanda kale, yönetim merkezi (É.GAL), kanal (PA5) ve diğer türde yapı (É) inşasına ilişkin herhangi bir not bulunmaması¹¹⁹ bu değerlendirmeye destek olarak sunulabilir¹²⁰. Buna karşılık, İşpuini döneminden II. Sarduri döneminin sonuna kadar buraya yapılan seferlerin kayıtları, Urartu Krallığı için bu alanın bir başka açıdan önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu önem, özellikle küçük ve büyük baş hayvan, at ve olasılıkla iş gücü ile asker ihtiyacının karşılanmasında bölge kaynaklarının yağmalanması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Urartular özellikle VIII. yüzyılda yağma seferleri ile Kura Nehri'nin kaynak bölgesine kadar olan alanı denetlemeye çalışmışlardır. Ardahan'ın kuzeybatı ve batısını çeviren Yalnızçam Dağları, hem yağma seferlerinin ve hem de Urartu izlerinin sınırını çiziyor görünmektedir (Res. 17). Ortaya çıkan bu tablo doğrultusunda Qulha ülkesinin Göle'ye lokalize edilmesi, Urartu Krallığı'nın Aşağı Çoruh Vadisi ve Karadeniz kıyısındaki Kolkhis ile varsayılan ilişkisi konusundaki tek kanıtı da ortadan kaldırmaktadır.

¹¹⁸ Forbes 1983, s. 69 vd.

¹¹⁹ Zimansky 1995, s. 62 vd.

¹²⁰ Bu doğrultuda Slattery (1988, s. 182 vd), Urartuların Aras Nehri'ni merkezi bölgeyi korumak için ana savunma hattı olarak algıladıklarını; kuzeyinin ise gerçek anlamda ülkenin parçası olmadığını belirtir.

KISALTMALAR VE KAYNAKLAR

- Apollonius Rhodius, *The Argonautica* (with an English translation by R. C. Seaton) Loeb Classical Library, London 1921.
- ARAB I: D. D. Luckenbil, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, Chicago 1926.
- Atalay, İ. (1994), *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası, Vegetation Geography of Turkey*, İzmir.
- Atalay, İ. (1997), *Türkiye Coğrafyası*, İzmir.
- Atalay, İ.- M. Tetik,- Ö. Yılmaz, (1985), *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri, The Ecosystem of North-Eastern Anatolia*, Ankara.
- Aydın, N. (1991), "Güzelhisar Urartu Kitabesi", *Belleten* 213, s. 323-329.
- Azarpay, G. (1968), *Urartian Art and Artifacts, A Chronological Studies*, London.
- Badaljan, R. S.- C. Edens vd. (1992), "Archaeological Investigations at Horom in the Shirak Plain of Northwestern Armenia, 1990", *Iran XXX*, s. 31-48.
- Badaljan, R. S.- C. Edens vd. (1993), "Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia", *Iran XXXI*, s. 1-24.
- Balkan, K. (1960), "Patnos Yakınlarında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* 5, s. 133-158.
- Balkan, K.- O. Sümer (1965), "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi* 14, s. 103-118.
- Barnet, R. D. (1956), "Ancient Oriental Influences on Archaic Greece", *The Aegean and the Near East: Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday* (ed. S.S. Weinberg), New York, s. 212-238.
- Barnett, R. D. (1963), "The Urartian Cemetery at Iğdır", *Anatolian Studies* XIII, s. 153-198.
- Barnett, R. D. (1982), "Urartu", *Cambridge Ancient History* 3/2, s. 314-371.
- Başgelen, N. (1985), "Doğu Anadolu'dan Demir Çağı'na Ait Bazı Yeni Bulgular I: Kitabeler-Kaya Tünelleri", *Arkeoloji ve Sanat* 28-31, s. 15-18.
- Başgelen, N. (1986), "Doğu Anadolu'dan Demir Çağı'na Ait Bazı Yeni Bulgular II: Kitabeler-Kaya Tünelleri", *Arkeoloji ve Sanat* 32-33, s. 25-30.
- Başgelen, N. (1986b), "Çelikli Kaya Mezarı Üzerine Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 34-35, s. 21-24.

- Başgelen, N. (1987), "Erzurum ve Pasinler Çevresinden Yeni Bulgular", *Arkeoloji ve Sanat* 38-39, s. 16-19.
- Başgelen, N. (1988), "Kars ve Ağrı İllerinden Bazı Kaleler Hakkında Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat* 40-41, s. 14-17.
- Başgelen, N. (1989), "Umuduntepe Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat* 42-45, s. 22-25.
- Başgelen, N. (1992), "Marifet Kaya Mezarı", *Arkeoloji ve Sanat* 54-55, s. 31-32.
- Başgelen, N. (1997), "Hasanova- Erzurum Kaya Mezarları", *Arkeoloji ve Sanat* 78, s. 28-31.
- Başgelen, N. - A. Özfirat (1996), "Erzurum'da bir Demir Çağı Merkezi", *Anadolu Araştırmaları* XIV, s. 143-159.
- Belli, O. (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper, and Iron", *Urartu: A Metalworking Center in the first Millennium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), Jerusalem, s. 16-41.
- Belli, O. (1993), "Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien", *Istanbuler Mitteilungen* 43, s. 255-265.
- Belli, O. (1999), "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, s. 267-291.
- Braund, D. (1994), *Georgia in Antiquity, A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford.
- Burney, C. A. (1966), "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolian Studies* XVI, s. 55-111.
- Burney, C. A.- D.M. Lang (1971), *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and the Caucasus*, London.
- Çilingiroğlu, A. (1980), "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)- An Urartian Fortress in Diauehi: Umudum Tepe (Kalor Tepe)", *Anadolu Araştırmaları* VIII, s. 191-204.
- Diakonoff, I. M. - S. M. Kashkai (1981), *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX, Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.

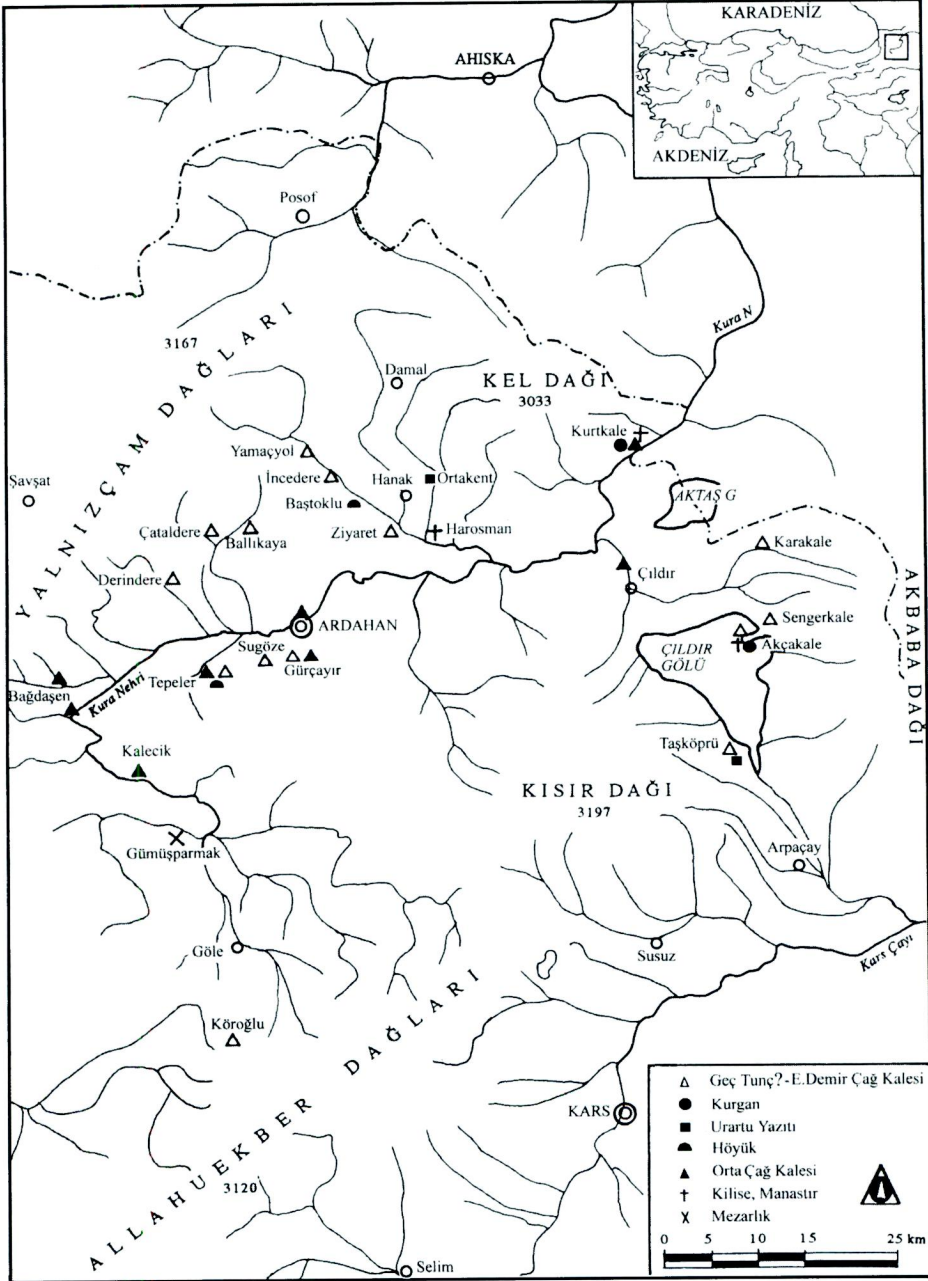
- Dinçol, Ali M. (1976), "Die neuen urartaeischen Inschriften aus Körzüt", *Istanbul Mitteilungen* XXVI, s. 19-30.
- Dinçol, Ali M. (1989), "Yeni Urartu Yazıtları ve Yazıt Parçaları", *Anadolu Araştırmaları* XI, s. 137-148.
- Dinçol, Ali M.- B. Dinçol (1992), "Die Urartaeische Inschrift aus Hanak (Kars)", *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, s. 109-117.
- Dinçol, Ali M.- E. Kavaklı (1978), *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları. Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van*, *Anadolu Araştırmaları* ek yayın 1, İstanbul.
- Drews, R. (1991), "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri" (çev. Ö. Çapar), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XV/ 26, s. 303-327.
- Edwards, R. W. (1985), "Medieval Architecture in the Oltu-Penek valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 39, s. 15-37.
- Edwards, R. W. (1986), "The Fortifications of Artvin: A Second Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 40, s. 165-182.
- Edwards, R. W. (1988), "The Vale of Kola: A Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey", *Dumbarton Oaks Papers* 42, s. 119-141.
- Forbes, T. (1983), *Urartian Architecture*, Oxford.
- Güneri, S. (1992), "Doğu Anadolu'da Yeni Gözlemler", *Türk Arkeoloji Dergisi* 30, s. 149-195.
- Homer, *The Odyssey I* (with an English Translation by A. T. Murray) The Loeb Classical Library, London 1930.
- Honigmann, E. (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (çev. F. Işıltan), İstanbul.
- Işık, F. (1987), "Şirinkale, Eine unbekannte urartäische Burg und Beobachtungen zu den Felsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* LI/ 100, s. 497-533.
- Jankowska, N.B. (1969), "Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the Fifteenth-Fourteenth Century B.C.",

Ancient Mesopotamia Socio-Economic History, A Collection of Studies by Soviet Scholars (Ed. I. M. Diakonoff), Moskov, s. 235-253.

- Kleiss, W.- H. Hauptmann (1976), *Topographische Karte von Urartu*, *Archäologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband* 3, Berlin.
- Kleiss, W. (1992), "Zur Ausbreitung Urartus nach Norden", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 25, s. 91-94.
- Kökten, İ. K. (1943), "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7, s. 601-613.
- Kökten, İ. K. (1944), "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten* 8, s. 659-680.
- Kökten, İ. K. (1953), "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırması", *Dil Tarih Coğrafya Fakülte Dergisi* 11, s. 177-209.
- Koroğlu, K. (1996), *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, İstanbul.
- Koroğlu, K. (1997), "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 369-395.
- Koroğlu, K. (1998), "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 127-156.
- Koroğlu, K. (1999), "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, s. 143-160.
- Kuftin, B. A. (1941), *Archaeological Excavations in Trialeti I: An Attempt to Periodize Archaeological Materials*, Tbilisi.
- Lordkipanidse, O. (1991), *Archäologie in Georgien Von der Altsteinzeit zum Mittelalter*, Heidelberg.
- Mellink, M. (1965), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 69, s. 142-143.
- Mellink, M. (1967), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 71, s. 165.
- Mellink, M. (1968), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 72, s. 134-135.
- Mikaelian, G. H. (1968), *Cyclopean Fortresses in the Basin of Lake Sevan*, Yerevan.
- Özkaya, V. (1994), "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 379-395.

- Parker, A. (1999), "Northeastern Anatolia: on the periphery of empires", *Anatolian Studies* 49: Anatolian Iron Ages 4, (ed. A. Çilingiroğlu, R. J. Matthews), s. 133-141.
- Payne, R. M. (1993), *Urartu Yazılı Belgeler Katalogu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (Baskıda).
- Payne, R. M., (1996), "Urartian Inscriptions in Erzurum Museum", *Anadolu Araştırmaları XIV* (1996) *Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*, s. 415-423.
- Russell, H. F. (1984), "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* XXXIV, s. 171-201.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1996), "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* XLVI, s. 27-52.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1997), "Excavations at Sos Höyük, 1996: Third Preliminary Report", *Anatolica* XXIII, s. 181-226.
- Sagona, A. - M. Erkmen vd (1998), "Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth Preliminary Report", *Anatolica* XXIV, s. 31-64.
- Salvini, M. (1991), "Historical Introduction", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E* (ed. Rivka Merhav), Jerusalem, s. 4-13.
- Salvini, M. (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Sevin, V. (1999), "Demir Çağında Anadolu-Batu İlişkileri", *Anatolian and Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkloğlu Armağanı: Anadolu ve Trakya Çalışmaları I*, (ed. N. Başgelen, G. Çelgin, V. Çelgin), İstanbul, s. 113-121.
- Sevin, V. - E. Kavaklı (1996), *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul.
- Sinclair, T. A. (1989), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey II*, London.
- Slattery, D. J. G. (1987), "Urartu and the Black Sea Colonies: An Economic Perspective", *Al-Rafidan* 8, s. 1-30.
- Slattery, D. J. G. (1988), "The Defence of the Urartian Northern Frontier", *Al-Rafidan* 9, s. 173-194.
- Smith, A. T.- K. Kafadarian (1996), "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia: A Preliminary Report on the Ancient Landscapes Project", *Iran* XXXIV, s. 23-37.

- Smith, A. T. (1999), "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *American Journal of Archaeology* 103, s. 45-71.
- Strabo, *The Geography of Strabo* (with an English translation by H. L. Jones) The LOEB Classical Library, London 1954.
- Tarhan, M. T. (1984), "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 109-120.
- UKN: G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moscow 1960.
- Xenophon, *Anabasis* (with an English translation by C. L. Browson), The LOEB Classical Library, London 1922.
- Zimansky, P. E. (1985), *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago.

Resim 1: Ardahan bölgesi ve incelediğimiz ören yerleri.

Kemalettin Koroğlu

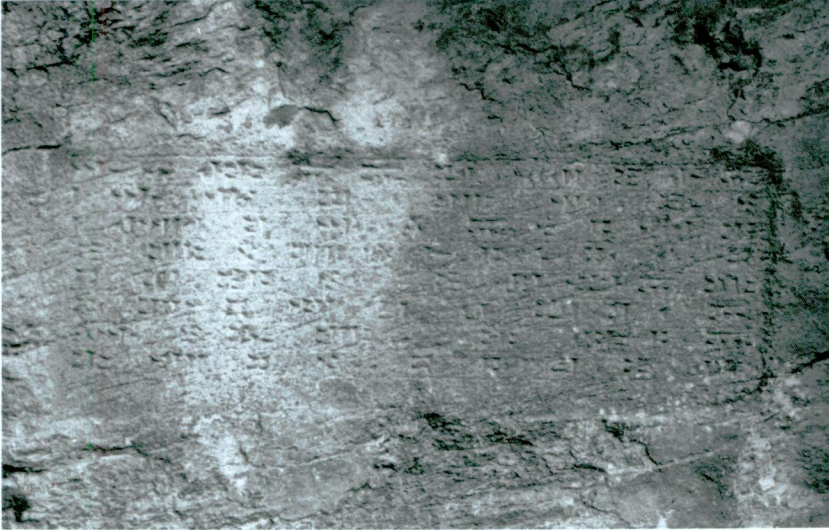
Resim 2: Hanak/ Ortakent yazıtının yer aldığı kaya yüzeyi.

Resim 3: Hanak yazıtının sol bölümü.

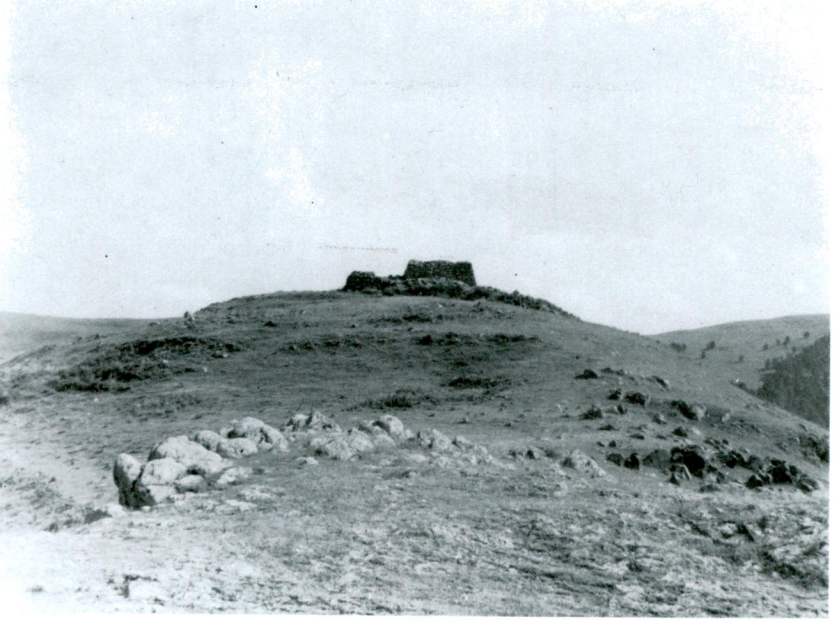

Resim 4: Hanak yazıtının sağ bölümü.

Resim 5: Taşköprü yazıtı.

Kemalettin Köroğlu

Resim 6: Ziyaretkale, genel görünümü.

Resim 7: Ziyaretkale, kuzeydođudan.

Resim 8: Karakale, kuzeyden.

Resim 9: Karakale tahkimat duvarlarından ayrıntı.

Kemalettin Koroğlu

Resim 10: İncedere, kuzeybatıdan.

Resim 11: ataldere, güneybatıdan.

Resim 12: ataldere, kuzeyden.

Resim 13: Derindere, güneydođudan.

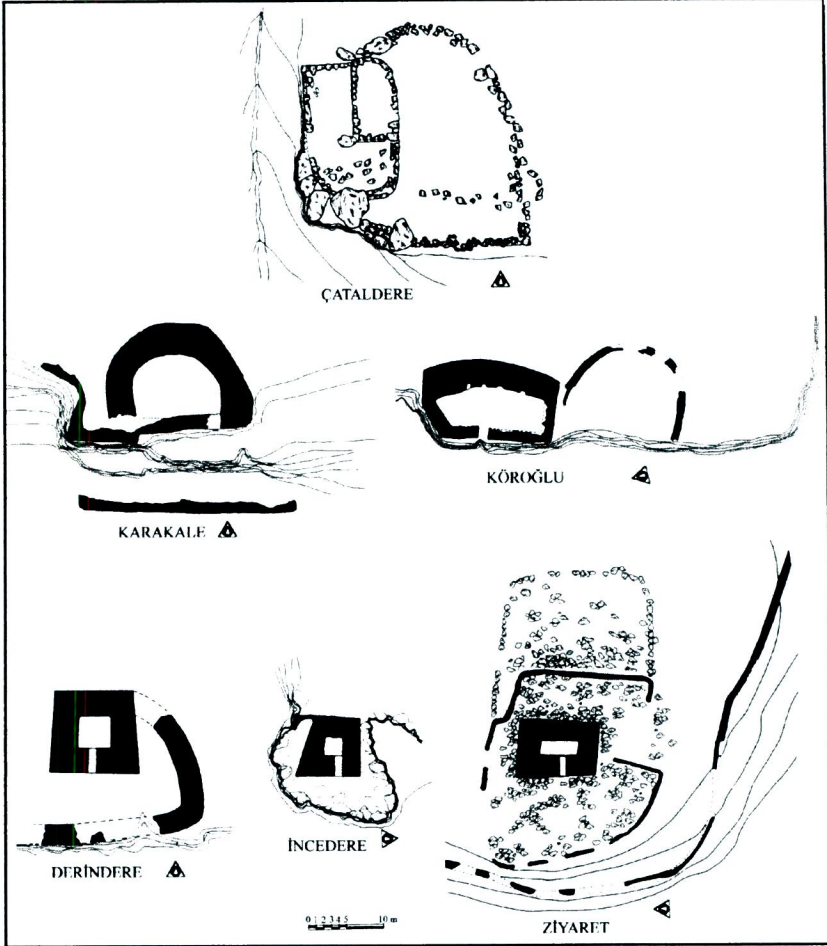
Kemalettin Koroğlu

Resim 14: Koroğlu Kalesi, kuzeyden genel.

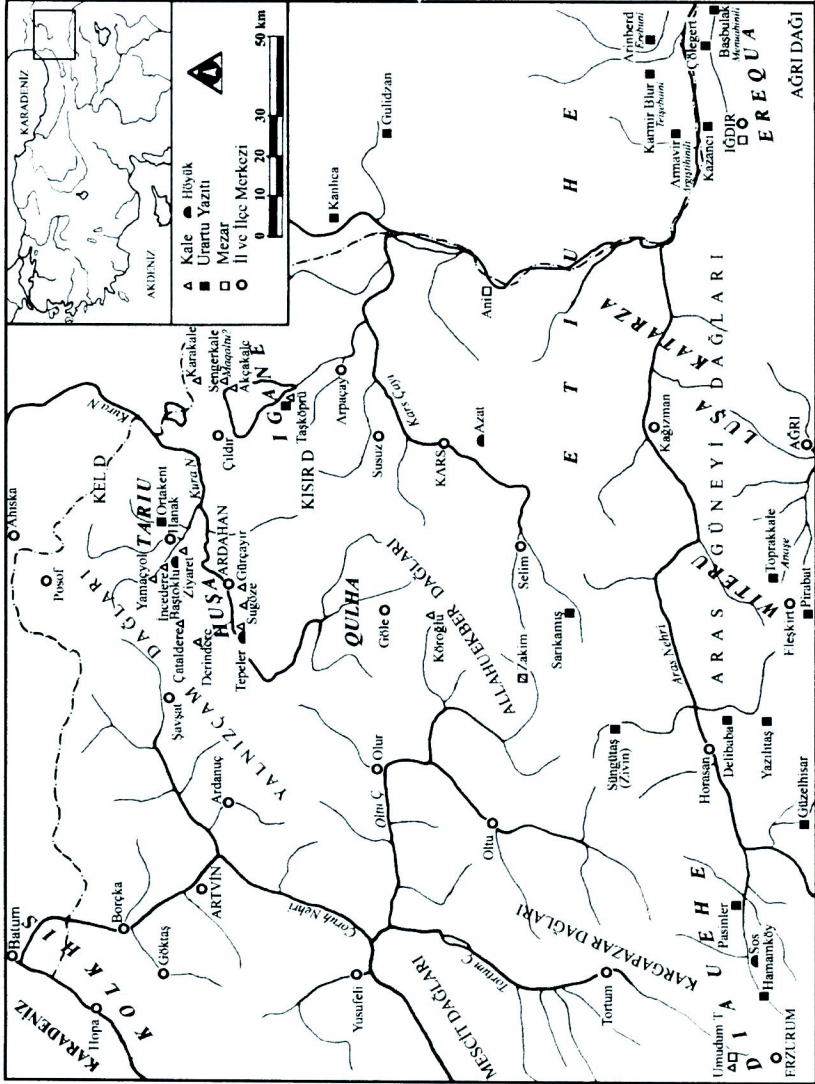

Resim 15: Koroğlu Kalesi, doğu duvarının içinden ayrıntı.

Resim 16: Ardahan bölgesinden benzer planlı yapılar.

Kemalettin Köroğlu

Resim 17: Urartu Krallığı'nın kuzeye yayılım haritası.